

Ε. Καραμαλέγκου

Ο ΛΟΓΟΣ *PRO MARCELLO* ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΚΙΚΕΡΩΝΑ ΣΤΗ ΜΟΝΑΡΧΙΑ ΤΟΥ ΚΑΙΣΑΡΑ

Ἡ ἐποχή — 46 π.Χ., ἀκμή τῆς μοναρχίας τοῦ Καίσαρα — καί οἱ συνθηκῆς — στή ρωμαϊκὴ Σύγκλητο μέ παρουσία τοῦ Καίσαρα, ὑπὲρ ἑνός ἐχθροῦ του (τοῦ Μαρκέλλου) ἀπὸ ἑνα πρῶν ἀντίπαλό του καὶ ὑπέρμαχο τῆς «ἐλευθέρης πολιτείας» (τόν Κικέρωνα) — ἐκφώνησης τοῦ λόγου *Pro Marcello* θέτουν ἐξαρχῆς δύο προβλήματα: τὸ γενικὸ πρόβλημα τῆς θέσης τῆς ρητορείας στὰ μοναρχικὰ καθεστῶτα (τὸ καθεστῶς τοῦ Καίσαρα στὴν προκειμένη περίπτωση) καὶ τὸ εἰδικὸ πρόβλημα τῆς θέσης τοῦ Κικέρωνα στὴ μοναρχία τοῦ Καίσαρα. Στὴ δευτέρη περίπτωση ἡ λέξη «θέση» ἐκλαμβάνεται μέ διττὴ σημασίαν: «θέση» ὡς συμμετοχὴ τοῦ Κικέρωνα στὴ λειτουργίαν τῆς πολιτείας καὶ «θέση» ὡς κριτικὴ τοποθέτηση - στάση ἀπέναντι στοῦ καθεστώτος.

Τὰ δύο προβλήματα, γενικὸ τῆς ρητορείας καὶ εἰδικὸ τοῦ Κικέρωνα, συγκλίνουν: ἡ οὐσία τῆς ρωμαϊκῆς ρητορείας ἀφενὸς ἔχει ἄρρηκτα συνδεθεῖ μέ τὴ θεωρητικὴ ὁροθέτηση καὶ τὴν πρακτικὴ ἀξιοποίησιν τῆς ἀπὸ τόν Κικέρωνα καὶ ἡ πολυδιάστατη προσωπικότητά τοῦ Κικέρωνα ἀφετέρου δὲν νοεῖται χωρὶς τὴν προέχουσα ἰδιότητά της, τὴν ἰδιότητα τοῦ ρήτορα.

Ἀπὸ τόν προβληματισμὸ αὐτὸ ἀναφύεται τὸ ἐξῆς ἀπλὸ ἐρώτημα: Γιατί ὁ Κικέρων ἐκφώνησε τὸ λόγον *Pro Marcello*;

Οἱ ἐρευνητὲς ἔχουν θέσει ἤδη — ἔστω καὶ ἔμμεσα — τὸ ἐρώτημα, ἀποκομμένο, ὅμως, ἀπὸ τὸ γενικώτερο προβληματισμὸ. Στὶς ἀπαντήσεις πού ἔχουν δοθεῖ ἐπιχειρεῖται συνήθως διαχωρισμὸς μεταξὺ φαινομενικῶν καὶ πραγματικῶν αἰτίων ἐκφώνησης τοῦ λόγου: ὡς φαινομενικὰ αἷτια προβάλλουν ἡ ἐπιθυμία τοῦ Κικέρωνα νὰ ὑποστηρίξει τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Μαρκέλλου καί, κυρίως, νὰ εὐχαριστήσῃ τόν Καίσαρα γιὰ τὴν ἀπόφασίν του νὰ ἀπονεμίει χάριν στοῦ Μάρκελλου· ὡς πραγματικὰ αἷτια ἡ προσπάθεια νὰ πεισθεῖ ὁ Καίσαρ νὰ συνεχίσει καὶ στοῦ μέλλον τὴν πολιτικὴ τῆς ἐπιείκειας (ὁ λόγος ἀποτελεῖ ὕμνον στὴν *clementia* τοῦ Καίσαρα) καὶ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴ Δημοκρατίαν στὴ Ρώμην.¹

1. Βλ. Μ. Υ. Fausset, *Cicero, Orationes Caesarianae*, Oxford, 1931, part II., σσ. 9-10· Μ. Marache, «Cicéron: l'homme et l'homme politique», *L'information historique*, XIX (1957) 4· Τ. Petersson, *Cicero a Biography*, New York, 1963, σ. 505· Η. Η. Scullard, «The Political Career of a «Novus homo» στοῦ Cicero ed. by T. A. Dorey, London, 1964, σ. 23· Κ. Büchner, *Cicero. Bestand und Wandel Seiner Geistigen Welt*, Heidelberg, 1964, σσ. 353-364· Μ. Gelzer, *Cicero. Ein Biographischer Versuch*, Wiesbaden, 1969, σ. 279 κ. ἐ· R. E. Smith, *Cicero the Statesman*, Cambridge Un. Pr., 1966, σ. 226· D. Stockton, *Cicero. A Political Biography*, Oxford Un. Pr.,

Ἡ διάκριση φαινομενικῶν καὶ πραγματικῶν αἰτίων ἐνέχει τὸν κίνδυνο νὰ ἀλλοιώσει τὸ ζητούμενο. Θὰ ἦταν ἴσως ὀρθότερο νὰ διαχωρίσουμε, ἀπλὰ, τὴν ἀφορμὴ, τὸ συγκεκριμένον περιστατικὸ τῆς ἀπονομῆς χάρης στὸ Μάρκελλο, ἀπὸ τὰ αἷτια ἐκφώνησής τοῦ λόγου: μὲ τὸ λόγο *Pro Marcello* ὁ Κικέρων ἀναλαμβάνει ἕνα νέο ἔργο καὶ ἐγκαινιάζει τὴ νέα θέση τοῦ στὴν πολιτεία· ἀναλαμβάνει τὸ ἔργο τοῦ συμβούλου², ὁ ὁποῖος θὰ ὑποδείξει στὸν Καίσαρα τὸ πρότυπο τοῦ φωτισμένου μονάρχη ποῦ κυβερνᾷ σύμφωνα μὲ τὴ φιλοσοφία, τὴν πολιτικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ παράδοση.

Ἡ ἀπόφαση τοῦ Κικέρωνα ἀποτελεῖ ἀντιμετώπιση στὴν πράξη τοῦ θεωρητικῶ ζητήματος ποῦ εἶχε θέσει μὲ ἐνθουσιώδη ἀπειρία στὸ *De Inventione*³ καὶ μὲ ὠριμότητα στὸ *De Oratore*.⁴ ἡ ρητορικὴ ἢ κάποια ἄλλη τέχνη εὐρίσκεται στὴν ἀρχὴ τῆς πολιτείας; Ὁ Κικέρων προτάσσει καὶ στὴν πράξη τὴ ρητορεία, ἡ ὁποία τοῦ παρέχει τὸ καλλίτερο μέσο ἐκφρασῆς σὲ αὐτὴ τῇ δύσκολη στιγμῇ τῆς σταδιοδρομίας τοῦ καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ρώμης. Τὸ πρότυπο τοῦ ρήτορα-συμβούλου ποῦ ἀναδεικνύεται μὲ τὸ λόγο *Pro Marcello* τὸ ἀνευρίσκει στὴν παραδοσιακὴ ρητορικὴ, τὸ προσφέρει ὁ Ἰσοκράτης, κατὰ κύριο λόγο μὲ τὰ ἔργα

1971, σσ. 272-274· E. Rawson, *Cicero a portrait*, London, 1975, σσ. 218-219. Γιά «μιὰν σχετικὴν ἐπιστροφή στὸ πνεῦμα τῆς παλῆς Ρώμης» ἀναφέρει τὸ ἔργο τοῦ Κ. Τόατσου, *Κικέρων (Τέσσερις Λόγοι κατὰ Κατὶλίνα, οἱ λόγοι γιὰ τὸν Μάρκελλο καὶ τὸν Λιγάριο)*, Ἀθήνα, (χωρὶς χρον. ἐκδ.) σ. 141. Παρεμφερεῖς οἱ ἀπόψεις τῶν G. Boissier, *Cicéron et ses amis*, Paris, 1910, σ. 291· C. Nicolet-A. Michel, *Cicéron*, Paris, 1961· R. G. M. Nisbet, «The Speeches», στὸ *Cicero* by. T. A. Dorey, London, 1964, σ. 74. Ὁ E. Ciaceri (*Cicerone e i suoi tempi*, Napoli, 1941, τόμ. II, σσ., 280-281) θεωρεῖ τὸ ἔργο, ὡς ἀπλὴ εὐχαριστία στὸν Καίσαρα γιὰ τὴ χάρη, τὴν ὁποία ἔδωσε στὸ Μάρκελλο.

2. Ἐρευνητὲς διέκριναν τὴν πρόθεση τοῦ Κικέρωνα νὰ συμβουλευεῖ τὸν Καίσαρα. Ἡ πρωτοβουλία του, ὅμως, ἡ ἀποδίδεται σὲ συναισθηματικὰ κίνητρα (ἐνθουσιασμός γιὰ τὴ χάρη στὸ Μάρκελλο, ἡ ὁποία ἀναπτέρωνε τὴν ἐλπίδα γιὰ ἀποκατάσταση τοῦ πολιτεύματος) ἢ ἐντάσσεται στὸ γενικώτερο πλαίσιο τῆς πολιτικῆς τοῦ Κικέρωνα (ἐπαναδραστηριοποίηση τοῦ στὸν πολιτικὸ στίβο, συνέχιση τῆς πολιτικῆς τῶν παραινήσεων πρὸς τὸ λαό, καὶ τοὺς κυβερνήτες του), χωρὶς νὰ ἐπισημαίνεται ἡ διαφορὰ μὲ τὸ παρελθόν ὃχι μόνον στὴ μορφή, ἀλλὰ καὶ στὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς πρωτοβουλίας. Βλ. χαρακτηριστικὰ E. Lepore, *Il princeps Ciceroniano e gli ideali politici della tarda Repubblica*, Napoli, 1954, σ. 357 κ.ἐ.· P. Boyancé «Cicéron et César», *BAGB*, 4 (1959) 495· M. Ruch, *M. T. Ciceronis, Pro Marcello oratio*, Coll. «Érasme», Paris, 1965, σ. 24 κ.ἐ.· M. Rambaud, «Le "Pro Marcello" et l'insinuation politique», *Caesarodunum XIX bis (numéro spécial)*, *Présence de Cicéron. Actes du Colloque des 25, 26 Septembre 1982, Hommage au R. P. M. Testard*, Paris, 1984, σ. 56. Cf. *infra*.

3. I, 1-3.

4. Βλ. τὸ ἐγκώμιο τῆς ρητορικῆς τέχνης ἀπὸ τὸν Κράσσο: *De Orat.*, I, 30-74 καὶ ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο: *Ibid.*, II, 33-36. Γιά τὸ θέμα τῶν σχέσεων μεταξὺ ρητορείας-φιλοσοφίας στὸ ἔργο αὐτὸ βλ. A. Michel, *Rhétorique et Philosophie chez Cicéron. Essai sur les fondements philosophiques de l'art de persuader*, Paris, 1960, σ. 80 κ.ἐ.

του *Πρός Νικοκλέα* και *Φίλιππος* και δευτερευόντως μέ τά έργα *Νικοκλής* και *Ευαγόρας*, όπως θά δείξουμε στή συνέχεια⁵.

Συνεπής και στό δεύτερο σκέλος τοῦ συλλογισμού, τόν ὁποῖο ἀνέπτυξε στό ἔργο *De Oratore*⁶, χρησιμοποιεῖ τή φιλοσοφία ὡς ἀπαραίτητη ἐπικουρο τῆς ρητορείας, συνεπής στίς ιδέες πού καταξίω-νε ἡ μέχρι τότε πολιτική ζωή του, ἀναφέρεται στή ρωμαϊκή παράδοση, ἡ πρωτοτυπία του, ὅμως, ἐγκεῖται στό ὅτι ἐνσωματώνει στό λόγο ἐπιχειρήματα πού ἀνήκουν στη ρητορεία καί στό ὅτι ἀναδεικνύεται ρήτορας ἱκανός νά συμβουλευθεῖ τὸ μονάρχη.

Ὁ Κικέρων προσαθεῖ νά βρεῖ τή θέση του στή μοναρχία τοῦ Καίσαρα. Ἡ θέση αὐτή δέν μπορεί νά εἶναι ἡ θέση τοῦ πολιτικοῦ ἄνδρα. Ἀφοῦ δέν μπορεί νά εἶναι πλέον ὁ συγκλητικός ὡς ἐνεργός πολιτικός ἄνδρας, ἀποφασίζει νά γίνει ὁ συγκλητικός ὡς ρήτορας-σύμβουλος (ιδιότητα, ἡ ὁποία ἔχει ὡς θεωρητικό ἔρεισμα τήν ἔννοια τῆς Συγκλήτου ὡς συμβουλίου, ὡς συμβουλευτικοῦ ὀργάνου).

Ἡ ἀρχή τοῦ λόγου *Pro Marcello* ἀποδίδει τήν οὐσία τῆς ἀπόφασης τοῦ Κικέρωνα: *Diuturni silenti, patres conscripti, quo eram his temporibus usus... finem hodiernus dies attulit, idemque initium quae vellem quaeque sentirem meo pristino more dicendi*⁷. Ὁ Κικέρων διακόπτει τήν ἀποκλει-στική ἐνασχόληση μέ τή φιλοσοφία, διακόπτει τή σιωπή⁸ πού ἄρχισε μέ τήν ἐπικράτηση τοῦ Καίσαρα καί ἐπανέρχεται ὡς ρήτορας στή δημόσια ζωή⁹: *initium dicendi — meo pristino more*: ἡ ἀντίθεση στήν ἐκφραση ἀποδίδει ἄριστα τὸ νόημα τοῦ γεγονότος· νέα θέση βασισμέ-νη ὡστόσο στίς ἀξίες τῆς παράδοσης.

Τό ἐγχείρημα τοῦ Κικέρωνα εἶναι φιλόδοξο. Ἡ ἐπιτυχία του ἐξαρτᾶται ἀπό τή σωστή ἀντιμετώπιση δύο προβλημάτων, μέ τά ὁποῖα

5. Οἱ ἐπιδράσεις τοῦ Ἰσοκράτη ὄχι μόνο στήν ἀπόφαση τοῦ Κικέρωνα νά ἐκφωνήσει τὸ λόγο *Pro Marcello*, ἀλλά καί στή μορφή καί στό περιεχόμενο τοῦ λόγου δέν ἀποτελέσαν ἀντικείμενο ἔρευνας τῶν μελετητῶν. Ἄν καί στό ἔργο αὐτό εἶναι, ἴσως, περισσότερο ἀπ' ὅ,τι σέ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐντυπωσιακές οἱ ὁμοιότητες μέ τά έργα τοῦ Ἑλλήνα ρήτορα, τήν προσοχή κίνησαν οἱ ἐπιδράσεις στά θεωρητικά έργα τοῦ Κικέρωνα, ὅπως στό *De Oratore*, στό *De Republica*, στό *De Legibus* στό *De Officiis* κ.ά. Ὁ S. E. Smethurst, «Cicero and Isocrates», *TAPhA*, LXXXIV (1953) *Suppl. pap.*, σσ. 262-320 (ἀπό τά έργα τοῦ Ἰσοκράτη πού ἀναφέραμε τόν ἀπασχολοῦν ὁ Νικοκλῆς καί ὁ *Πρός Νικοκλέα*), ἀφιερώνει μόνο μιά ὑποσημείωση (σ. 320) στό ἔργο *Pro Marcello*.

6. I. 54-57, III, 56-95: 120-125. Γιά τίς σχέσεις ρητορείας-φιλοσοφίας, στήν περί ρητορικῆς τέχνης θεωρία τοῦ Κικέρωνα, ὅπως ἀναπτύσσεται στά έργα *De Inventione* καί ἰδιῶς *De Oratore* βλ. E. Gilson, «Éloquence et sagesse selon Cicéron», *Phoenix*, 7 (1953) 1-19.

7. *Pro Marc.*, I, 1 (ἐκδ. M. Lob).

8. Στήν ἐπιστολή πρὸς τόν S. Sulpicius Rufus (*Fam.* IV, 4, 4) ὁ Κικέρων ἐξηγεῖ τοὺς λόγους τῆς σιωπῆς του καί τοὺς λόγους διακοπῆς αὐτῆς τῆς σιωπῆς γιά τήν ἐκφώνηση τοῦ *Pro Marcello*.

9. Γιά ἐπιστροφή, χωρὶς νά ἐπισημαίνει, ὅμως, τή διαφορά μέ τὸ παρελθόν, ἀναφέρει ὁ A. Michel, *op. cit.*, σ. 375.

αναμφίβολα συνδέεται. Τό κύριο πρόβλημα πού ἀφορᾶ στὸν ἴδιο τό ρήτορα: τὴν αἰτιολόγηση τῆς ἀπόφασης τοῦ Κικέρωνα, συμβόλου τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν τῆς Ρώμης, νά ἐμφανισθεῖ ἀρῶγος τῆς μοναρχίας τοῦ Καίσαρα. Τό ἠθικό, δηλαδή, πρόβλημα τῆς ἰδεολογικῆς συνέπειας τοῦ ρήτορα. Καί τό πρόβλημα πού ἀφορᾶ στό ἀκροατήριο: τὴν ἐτερόκλητη σύνθεσή του καί, κυρίως, τὴν παρουσία τοῦ ἴδιου τοῦ Καίσαρα¹⁰, ἀπὸ τὸν ὁποῖο χωρίζουν τὸν Κικέρωνα ἡ διαφορά στὴν πολιτικὴ τοποθέτηση, ἡ διαφορά στὶς φιλοσοφικὲς ἐπιλογές (ὀπαδὸς τῆς Νέας Ἀκαδημίας¹¹ καί τῆς Στοᾶς¹² ὁ Κικέρων — ἐπικούρειος ὁ Καῖσαρ¹³), ἡ διαφορά στὴν κοινωνικὴ προέλευση καί μέ τὸν ὁποῖο τὸν ἐνώνει ἓνα καί μόνο σημεῖο: ἡ παιδεία τους¹⁴.

Ἐπάνω σέ αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο θά οἰκοδομήσει ὁ Κικέρων τὴν πρότασή του. Τό σημεῖο αὐτό ἐξασφαλίζει ὅπωςδήποτε τό ἔλασσον: νά ἐκτιμηθεῖ ἡ ποιότητα τῆς μορφῆς καί τῶν νοημάτων τοῦ λόγου. Τό

10. Ὁ Ἰσοκράτης ἀντιμετωπίζει παρόμοιο πρόβλημα, στὴν περίπτωση, κυρίως, τοῦ Φιλίππου (βλ. *Φίλιππος*, 15 κ.έ., 25 κ.έ.), ὅταν ἀποφασίζει νά συμβουλευθεῖ τὸν ἰσχυρὸ μόναρχη. Στὴν περίπτωση τοῦ Νικοκλῆ ἡ θέση τοῦ ρήτορα εἶναι πολὺ πιὸ εὐκόλη. Καί οἱ δύο, ὅμως λόγοι τοῦ διαφέρουν ὡς πρὸς τὶς συνθήκες, ἀπὸ τό λόγο *Pro Marcello*, ὁ ὁποῖος δέν ἀποστέλλεται ὡς γραπτὸ κείμενο στὸν ἀποδέκτη τοῦ βασιλέα, ἀλλὰ ἐκφωνεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ρήτορα μπροστὰ στὸν Καίσαρα. Ὁ Κικέρων ἀναφέρει τὶς δυσκολίες αὐτές στὴν ἐπιστολὴ *Fam.* IV 4, 4.

11. Βλ. A. Weische, *Cicero und die Neue Akademie. Untersuchungen zur Entstehung und Geschichte des antiken Skeptizismus*, Aschendorff, Münster Westf., 1961 (κυρίως σ. 27 κ.έ.). A. Michel, *op. cit.*, (ὅλο τὸ ἔργο καί ἐιδικότερα σσ. 80-110, 175-241): G. Zöll, *Cicero Platonis Aemulus*, Zürich, 1962 (κυρίως γιὰ τοὺς *Διαλόγους* καί ἐιδικότερα τό ἔργο *De Oratore*): R. Hirzel, *Untersuchungen zu Ciceros philosophischen Schriften*, 3 τόμ., Leipzig, 1877-1883 (ἀνιχνεύονται οἱ πηγές τῶν φιλοσοφικῶν ἔργων τοῦ Κικέρωνα. Γιὰ ἐπιδράσεις τῆς Ἀκαδημίας βλ. κυρίως τόμ. III).

12. Βλ. R. Hirzel, *op. cit.* (ὁ τόμος II 1 εἶναι ἀφιερωμένος στὶς στωϊκὲς ἐπιδράσεις στὰ ἔργα τοῦ Κικέρωνα πού προαναφέραμε): M. Pohlenz, *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung*, Göttingen, 1959, σσ. 268-275. E.V. Arnold, *Roman Stoicism*, London, 1958, σσ. 108-109. P. M. Valente, *L' éthique stoïcienne chez Cicéron*, Paris, 1956, σσ. 1-72. A. Michel, *op. cit.* (ὅλο τὸ ἔργο καί ἐιδικότερα σσ. 112-133, 242 κ.έ.).

13. Βλ. M. Rambaud, «César et l'épicurisme d'après les *Commentaires*», *BAGB*, 1969, σσ. 411-434. id., «Le "Pro Marcello" et l'insinuation politique», σ. 48 κ.έ.

14. Στὴν παιδεία αὐτὴ ὀφείλεται καί ὁ θαυμασμὸς τοῦ Καίσαρα γιὰ τὸν Κικέρωνα. Σὲ αὐτὴν ἐπίσης στηρίχτηκαν οἱ σχέσεις τους πρὶν καί μετὰ τὸν ἐμφύλιό πόλεμο: βλ. P. Boyancé, «Cicéron et César», σ. 485 κ.έ.: J. Carcopino, *Les secrets de la Correspondance de Cicéron*, Paris, 1947, τόμ. II, σ. 15 κ.έ. Τό σημεῖο αὐτὸ ἐπαφῆς σὲ συνδυασμὸ μέ τό κύρος τοῦ Κικέρωνα στὴ Ρωμαϊκὴ Σύγκλητο καί στό ρωμαϊκὸ λαό, τό ὁποῖο δέν μπορούσε νά μὴ λάβει ὑπόψη του ὁ Καῖσαρ, ἀποτελέσαν ρυθμιστικούς παράγοντες στὴ σχέση τῶν δύο ἀνδρῶν, ἡ ὁποία προβληματίσει τὴν ἔρευνα. Τὸν προβληματισμὸ αὐτὸ ἀνυρίσκουμε κατὰ τρόπο χαρακτηριστικὸ στὶς μελέτες τῶν H. Willrich, *Cicero und Caesar. Zwischen Senatscherrschaft und Gottkönigtum*, Göttingen, 1944, κυρίως σ. 202 κ.έ.: J. Klass, *Cicero und Cäsar. Ein Beitrag zur Aufhellung ihrer gegenseitigen Beziehungen. Historische Studien Heft 354*, Berlin, 1939, σ. 90 κ.έ. Ἐπίσης cf. *infra*.

μεϊζον· ἡ ἀποδοχή καὶ ἐφαρμογή τοῦ προτεινομένου, ἐξαρτάται ἀπὸ παράγοντες ποὺ δὲν ἀνήκουν στὸ πεδίο ἐπιρροῆς τοῦ ρήτορα.

Ὁ Κικέρων ἀντιμετωπίζει γιὰ ἄλλη μιὰ φορά μὲ ἐπιτυχία τὸ πρόβλημα τῆς προσαρμογῆς ἢ μὴ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ρητορικοῦ λόγου στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀποδέκτη, τὸ πρόβλημα ἂν τὸ ρητορικό ἔργο πρέπει νὰ ἐπιζητεῖ τὴν ἀποδοχή τῶν *docti* ἢ τοῦ *populus*¹⁵. Ὁ Καῖσαρ εἶναι ὁ *doctus*, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ ἐκτιμῇ τὴν ποιότητα τοῦ ἰδανικοῦ ποῦ τοῦ προτείνει ὁ Κικέρων. Τὸ γεγονός ὅτι εἶναι συγχρόνως καὶ ὁ μονάρχης προσδίδει ἰδιαιτερότητα στὴν περίπτωση, χωρὶς, ὅμως, νὰ ἀλλοιώνει τὴ βάση τοῦ συλλογισμοῦ. Ἡ Σύγκλητος μὲ τὴ σύνθεση ποῦ ἔχει τὴν ἐποχή αὐτὴ συνδυάζει τὶς ιδιότητες τοῦ *populus* καὶ τῶν *docti* συγχρόνως. Ὁ Κικέρων προέρχεται ἀπὸ τὴν Σύγκλητο καὶ τὴν ἐκπροσωπεῖ (μιλάει ὡς ἐκπρόσωπός της). Συγχρόνως, ὅμως, συμβουλευεὶ καὶ τοὺς συγκλητικούς καὶ τοὺς ἀντιμετωπίζει ὡς μέρος τοῦ ἀκροατηρίου — ἀποδέκτη τοῦ λόγου. Οἱ φράσεις *uereor ut hoc quod dicam perinde intellegi possit auditu atque ipse cogitans sentio*¹⁶ ἀποδίδουν εὐγλωττα τὴν ἀνησυχία του νὰ γίνεи κατανοητός ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν Συγκλητικῶν καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς *docti*. Τὸ ἀκροατήριο πρέπει νὰ καταλάβει τὴν πρόταση καὶ συγχρόνως νὰ τὴν ἀκούσει εὐνοϊκά. Ὁ Κικέρων, ἐπομένως, πρέπει νὰ μεταφέρει τὶς ἀπόψεις τῶν συγκλητικῶν ἢ νὰ ἐκφέρει σὲ συνεπῆ λόγο τὶς μὴ ἀπόλυτα συγκεκριμενοποιημένες θέσεις τους.

Ἀπὸ τα τρία συνθετικά μέρη τῆς πρότασης τοῦ Κικέρωνα — φιλοσοφία, πολιτική, ρωμαϊκὴ παράδοση — ἡ πλειοψηφία τῶν¹⁷, λόγῳ τῆς προϊστορίας καὶ τῆς θέσης τοῦ σώματος στὴ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ ζωὴ, ἐπηρεάζεται περισσότερο ἀπὸ τὴν παράδοση. Ὁ Καῖσαρ μὲ τὴν παιδεία του ἐπηρεάζεται περισσότερο ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, ἔστω καὶ ἂν ἡ φιλοσοφία του δὲν συμπίπτει ἀπόλυτα μὲ αὐτὴ τοῦ Κικέρωνα, καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ· συνδετικός ὅμως κρίκος καὶ τῶν τριῶν μερῶν εἶναι ἡ ρητορεία, ἡ ὁποία ἐμπνέεται καὶ ἀντλεῖ τὰ ἐπιχειρήματά της καὶ ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ (τὴ σύγχρονη πολιτικὴ καὶ αὐτὴν ποῦ ἀπηχεῖ τὸ πρότυπο τοῦ *Pro Marcello*, τὸ ἔργο, δηλαδὴ, τοῦ Ἰσοκράτη).

Ἡ σύλληψη αὐτὴ τοῦ Κικέρωνα πλησιάζει τὴν τελειότητα κυρίως μὲ τὴν προβολὴ τῶν ἐννοιῶν, οἱ ὁποῖες ἄπτονται καὶ τῶν τριῶν συνθετικῶν μερῶν. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι αὐτὴ ἡ κατηγορία ἐννοιῶν ὑπερτερεῖ καὶ ποσοτικὰ ἐκείνων, οἱ ὁποῖες ἀντιπροσωπεύουν τὸ ἕνα μόνο ἀπὸ τὰ συνθετικά μέρη τῆς πρότασής του.

15. Βλ. A. Michel, *op. cit.*, σ. 439.

16. *Pro Marc.*, IV, 12.

17. Οἱ Σύγκλητικοί, κυρίως, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν εἰσυχθεῖ πρόσφατα στὸ σῶμα, ὥστε νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς ὄργανα τοῦ ἰσχυροῦ Καίσαρα.

Ἡ ἔννοια τῆς *clementia* κυριαρχεῖ στό λόγο¹⁸. Μέ τήν ἐξύμνηση τῆς *clementia Caesaris*¹⁹ ἀρχίζει τό προίμιο καί τελειώνει ὁ ἐπίλογος.

Ἡ *clementia* ἀνήκει στίς παραδοσιακές ρωμαϊκές ἀρετές²⁰. Στή ρωμαϊκή μυθικοϊστορική παράδοση ἀνευρίσκεται ἡδη στήν περίπτωση τῆς ἀντιμετώπισης καί συγκεκριμένα τῆς δίκης τοῦ νεαροῦ ἀδελφοκτόνου Ὁρατίου, τήν ὁποία διηγεῖται ὁ Τίτος Λίβιος²¹. Τήν *clementia*

18. Τήν παρατήρηση αὐτή κάνουν ὅλοι σχεδόν οἱ ἐρευνητές. Ὁ M. Ruch (*op. cit.*, σ. 10-23) ἐξετάζει διεξοδικά τό θέμα τῆς *clementia* ἀπό τήν ὀπτική πού ἀντιμετωπίστηκε καί ἀπό ἄλλους μελετητές τοῦ Κικέρωνα, στούς ὁποίους παραπέμπει (ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κριτική παρουσίαση τῶν ἐργασιῶν τῶν H. Dahlmann, «*Clementia Caesaris*», *NJWJ*, 10 [1934] 17-26, M. Treu, «*Zur Clementia Caesaris*», *Museum Helveticum*, 5 (1948) 197-217 καί M. Rambaud, *L'art de la deformation historique dans les Commentaires de César*, Paris, 1953) καί προσφέρει πλούσια βιβλιογραφική ἐνημέρωση: ἡ *clementia Caesaris* εἶναι ἀπόρροια προσωπικῶν πεποιθήσεων ἢ πολιτικῆς τακτικῆς; Ὁ ἴδιος στηριζόμενος στά κείμενα τοῦ Κικέρωνα, τοῦ Καίσαρα καί τοῦ Σαλλουστίου καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι ἡ *clementia* γιά τή ρωμαϊκή νοοτροπία δέν ἀποτελοῦσε μακρινή φιλοσοφική ἀρετή, ἀλλά ἀνάγκη πραγματική καί ὁ Καῖσαρ ἐφαρμόζοντάς τήν ἀνταποκρίθηκε στίς ἠθικές ἀνάγκες τοῦ καιροῦ του. Ὁ C. Coulter («*Caesar's Clemency*», *CJ*, 26² (1930) 513-524) στηρίζει τήν ἔρευνά τῆς στό συγγραφικό ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Καίσαρα καί στήν Ἀλληλογραφία τοῦ Κικέρωνα καί συμπεραίνει ὅτι ὁ Καῖσαρ χρησιμοποίησε μέν τήν *clementia* ὡς μέσο γιά νά διατηρήσει τή δύναμή του, εἶναι, ὁμως, βέβαιο ὅτι κατά τή λήξη τοῦ Ἑμφυλίου Πολέμου οἱ σύγχρονοί του πίστευαν ὅτι ἡ μεγαλοψυχία του ἦταν γνήσια. Ὁ M. Rambaud («*Le Pro Marcello*», σσ. 48-49) διατυπώνει τήν ἀποψη ὅτι στά μάτια τοῦ ἐπικουρίου Καίσαρα ἡ *clementia* εἶχε τό διπλό προσόν νά ἀποτρέψει μία σφαγή πού δέν εἶναι οὔτε φυσική οὔτε ἀναγκαῖα καί νά ὑποχρεώσει ἠθικά τούς νικημένους νά δεχθοῦν τή νέα ἐξουσία του. Ἀποσκοποῦσε ἐπομένως στήν *utilitas*. Ὁ J. de Romilly, (*La douceur dans la pensée Grecque*, Paris, 1979, σσ. 257-261) παρατηρεῖ ὅτι ὁ Καῖσαρ χρησιμοποίησε τήν *clementia* ὡς μέσο γιά νά ἐμφανιστεῖ ὡς ὁ ἀντίπους τοῦ Σῦλλα καί γιά νά ζωντανέψει τίς ἐλπίδες γιά τήν εἰρήνη, τήν ὁποία ὅλοι ἐπιθυμοῦσαν. Ὁ E. Bux («*Clementia Romana. Ihr Wesen und ihre Bedeutung für die Politik des römischen Reiches*», *Würzburger Jahrbücher*, 3 (1948) 206) τονίζει ὅτι ἡ προβολή τῆς *clementia* στό συγγραφικό ἔργο καί στίς πράξεις τοῦ Καίσαρα (συνεπικουρούμενη ἀπό τούς ὕμνους τοῦ Κικέρωνα) ἦταν μέσο γιά νά αὐξήσει τή δημοτικότητα του. Γιά τό συγγραφικό ἔργο τοῦ Καίσαρα καί τήν προβολή μέσα στό ἔργο αὐτό τῆς *clementia* ὡς μέσου προπαγάνδας θλ. ἐπίσης G. Perrotta, «*Cesare scrittore*», *Maia*, 1 (1948) 13-14. Ὁ St. Weinstock (*Divus Julius*, Oxford, 1971, σ. 239) παρατηρεῖ ὅτι τό ἀνεξίτηλο σημάδι πού ἄφησε πίσω του τό παράδειγμα τοῦ Καίσαρα θά ἦταν ἀδιανόητο, ἂν τήν *clementia* του ὑπαγόρευαν, ὅχι ἡ γενναιοψυχία του, ἀλλά ἡ ἀπλή πολιτική σκοπιμότητα ἢ ἡ προπαγάνδα. Ὁ G. Boissier (*op. cit.*, σ. 280) θεωρεῖ τήν *clementia* τοῦ Καίσαρα συνδυασμό ἐμφυτης ἀρετῆς καί σκοπιμότητας.

19. Ὁ J. de Romilly (*ibid.*) ἀναφέρει τούς ἀρχαίους συγγραφεῖς (Ἑλληνες καί Ρωμαίους), τούς ὁποίους ἀπασχόλησε ἡ *Clementia Caesaris*.

20. Bλ. P. Grimal, «*La Clémence et la Douceur dans la vie politique romaine*», *CRAI* (1984) 469. St. Weinstock, *op. cit.*, σσ. 234-235. Ὁ H. Dahlmann, (*op. cit.*), ἀντίθετα, ὑποστηρίζει ὅτι δέν ἀνήκει στίς παραδοσιακές ρωμαϊκές ἀρετές: οἱ τελευταῖες ἔχουν σημεῖο ἀναφοράς τήν *severitas*, ἡ ὁποία καταλήγει συχνά σέ *crudelitas* καί σέ *saevitia* (βλ. τό σχόλιο τοῦ M. Ruch, *op. cit.*, σσ. 11, 13). Ὁ ἴδιος ὁ Κικέρων ἀποκαλεῖ τήν *clementia* ἀρετή τῶν προγόνων (*Fam.* V, 1, 2).

21. *Ab Urbe Cond.* I, 26.

άπληχρῃ ἡ ἀρχὴ τοῦ *jus provocationis*,²² τοῦ δικαίωματος προσφυγῆς στὴν ἐτυμηγορία τοῦ λαοῦ, ὅπου συνδέεται μὲ τὴν *libertas*²³, σύνδεση ποὺ χρησιμοποιοῖ ὁ Κικέρων στὸ *Pro Marcello*²⁴, καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς, μέσω τῶν διαφόρων νόμων στο ρωμαϊκὸ δίκαιο, ἤδη ἀπὸ τὸ 509 π.Χ.²⁵

Ἡ παραδοσιακὴ ἐπιείκεια ἀπαντᾷ ὄχι μόνον στὴ φύση καὶ στὴν ἐφαρμογὴ τῶν νόμων τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας, ἀλλὰ καὶ στὶς σχέσεις τῶ Ρωμαίων μὲ τοὺς ξένους καὶ ἰδιαίτερα τοὺς ἐχθροὺς τοὺς²⁶, ὅπου συνδέεται μὲ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις καὶ τελετουργίες²⁷.

Ὁ Σαλλούστιος μνημονεύει τὴν ἐπιείκεια τῶν Ρωμαίων προγόνων, οἱ ὁποῖοι ἐγνώριζαν νὰ ἐπιδεικνύουν τόλμη στὸν πόλεμο καὶ ἐπιείκεια μετὰ τὴ νίκη.²⁸

Ἡ ἔννοια ἐπομένως τῆς *clementia* μὲ τίς νομικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἐφαρμογές της ἐμφανίζεται ὡς συμφυῆς μὲ τὴν *civitas romana* ὡς ἐθνικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ καὶ ὄχι ὡς ἀποτέλεσμα ἐξέλιξης τῆς πολιτικῆς σκέψης καὶ τῶν ἡθῶν. Ἡ σχέση της ἐξάλλου μὲ τὴ *fides* (ὁ Κικέρων ἀναφέρει ἔμμεσα στὸ *Pro Marcello* ὅτι ἡ *clementia* τοῦ Καίσαρα πρέπει νὰ ὁλοκληρωθεῖ μὲ τὴ *fides*: *reuocanda fides*²⁹) ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ ρωμαϊκὴ ἀρετὴ³⁰, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ δέν συνδέεται μὲ τὴν ἐλληνικὴ *πραότητα*.

22. Ὁ Κικέρων (*De Republica*, II, 54) ἐπιμένει ὅτι τὸ δικαίωμα αὐτὸ ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας: *Provocationem autem etiam a regibus fuisse declarant pontificii libri, significant nostri etiam augurales, itemque ab omni iudicio provocari licere indicant XII tabulae conpluribus legibus*. Βλ. A. Bouché - Leclercq, *Manuel des Institutions Romaines*, Paris, 1886, σ. 20· P. Catalano, *Contributi allo Studio del diritto Augurale*, I, Torino, 1960, σ. 555· P. Grimal, *op. cit.*, σσ. 469-470.

23. Βλ. A. Bouché - Leclercq, *op. cit.*, σ. 120· P. Grimal, *op. cit.*, σ. 469.

24. Cf. *infra*.

25. Βλ. A. Bouché - Leclercq, *op. cit.*, σ. 119-121· Ch. Lécivain, «Provocatio» στὸ Ch. Daremberg, E. Saglio, E. Pottier, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, vol. IV, 1, σσ. 731-732· Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Darmstadt, 1955, σσ. 41-42· J. Bleicken, «Provocatio», *RE*, XXIII 46 (1959) στήλ. 2444-2463. Ὁ E. Cocchia di Enrico (*Il tribunato della Plebe e la sua autorità giudiziaria*, Napoli, 1917, σ. 110) συνδέει τὸ δικαίωμα τῆς *provocatio* μὲ τὴν *libertas*. Καὶ στὸν Κικέρωνα, ὁμως, ἡ *clementia* συνδέεται μὲ τὴν *libertas* cf. *infra*.

26. Βλ. E. Bux, «Clementia Romana», σ. 208 κέ.

27. Βλ. P. Grimal, *op. cit.*, σσ. 470-471.

28. *De Conj. Cat.*, IX· XII. Τὴν ἀρετὴ τῶν Ρωμαίων προγόνων μνημονεύει καὶ ὁ Κικέρων στὸ ἔργο *De Officiis*, I, XI, 35, ὅπου ἡ ἐπίδειξη ἐπιείκειας στοὺς ἡττημένους συνδέεται μὲ τὴν *iustitia*: *In quo tantopere apud nostros iustitia culta est ut ii qui ciuitates aut nationes deuictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more maiorum*.

29. *Pro Marc.*, VIII, 23. Στὸ ἔργο *De Officiis*, I, VII, 22 ἡ *fides* ὀρίζεται ὡς *dictorum conuentorumque constantia et ueritas* καὶ συνδέεται μὲ τὴν ἀρετὴ τῆς *iustitia*: *fundamentum est iustitiae fides*. Ἡ *iustitia* στὸ λόγῳ *Pro Marcello* συνδέεται ἐπίσης μὲ τὴν *clementia* (cf. *infra*).

30. Ὁ P. Grimal, («La Clémence et la Douceur», σσ. 471-473) ἀναφέρει τὰ χωρία τοῦ

Ἡ Ἑλληνική ἐπίδραση ἐμφανίζεται ἀργότερα καί ἡ συμβολή της εἶναι σαφής στήν αἰτιολόγηση τῆς πολιτικῆς τῶν ρωμαίων μοναρχῶν³¹.

Τό κείμενο τοῦ Ἰσοκράτη μεταφέρει τό νόημα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιείκειας καί διευκολύνει τή διάκρισή της ἀπό τή ρωμαϊκή. Ἡ ρωμαϊκή ἐπιείκεια συνίσταται στήν ἐφαρμογή μιᾶς ἠθικῆς ἀξίας καί δέν συνδέεται μέ τήν προσωπική εὐαισθησία ἑνός συγκεκριμένου ἀτόμου, τοῦ ἀρχηγοῦ εἰδικώτερα, ἀντίθετα ἡ ἑλληνική ἐπιείκεια εἶναι μιᾶ σύλληψη φιλοσοφικο-πολιτική, ἡ ὁποία συνδέεται πρωτίστως μέ τό πρόσωπο τοῦ βασιλέα καί ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου γίνεται μιᾶ ἀπό τίς κύριες «βασιλικές» ἀρετές³².

Στά ἔργα τοῦ Ἰσοκράτη τονίζεται ἡ ἀνάγκη ἐφαρμογῆς τῆς πραότητος³³.

Στό ἔργο *Πρός Νικοκλέα* παρουσιάζεται ὡς μιᾶ ἀπό τίς πρωταρχικές παραινήσεις τοῦ ρήτορα πρὸς τόν βασιλέα τῆς Σαλαμίνας.

Δεινός μὲν φαῖνου τῷ μηδέν σέ λανθάνειν τῶν γιγνομένων, πρῶος δέ τῷ τὰς τιμωρίας ἐλάττους ποιῆσθαι τῶν ἀμαρτανομένων³⁴.

Τήν ἴδια συμβουλή, προσαρμοσμένη, φυσικά, στήν ἀνάγκη τῶν περιστάσεων, δίνει ὁ Ἰσοκράτης, στό ἔργο *Φίλιππος*, καί στό βασιλέα τῆς Μακεδονίας:

Καί μὴ θαυμάσης εἰ διὰ παντός σε τοῦ λόγου πειρῶμαι προτρέπειν ἐπὶ τε τὰς εὐεργεσίας τὰς τῶν Ἑλλήνων καί πραότητα καί φιλανθρωπίαν³⁵.

Τό ἔργο, τέλος, *Νικοκλῆς* συναρτᾷ τήν πραότητα τοῦ μονάρχη πρὸς τήν συμπεριφορά τῶν ὑπηκόων του:

Τίτου Λιβίου, τὰ ὁποία συνδέουν τή *fides* μέ τήν *clementia* καί βιβλιογραφία γιά τή *fides romana*. Βλ. ἐπίσης R. Heinze, «Fides», *Hermes*, 64 (1929) 140-166· A. Michel, *op. cit.*, σσ. 30-31.

31. Ὁ P. Grimal (*op. cit.*, 473-474) διαλύει τή σύγχυση, τήν ὁποία δημιούργησε στοὺς ἐρευνητές τό ἔργο τοῦ Πολυβίου καί ἄλλων, οἱ ὁποῖοι ἐξυμνοῦν τήν *clementia* ὡς σπουδαῖο θεμέλιο τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ J. de Romilly, μολοντί ἐντοπίζει διαφορὲς μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς καί τῆς ρωμαϊκῆς ἀντίληψης, ἐπιμένει στή συνάρτηση τῆς ρωμαϊκῆς ἐπιείκειας μέ τήν πολιτική σκοπιμότητα ἡ τοῦλάχιστον μέ τήν πολιτική σημασία τῆς ἐφαρμογῆς της καί ἀναφέρεται διεξοδικά στό ἔργο τοῦ Πολυβίου (*op. cit.*, σ. 234 κέ.).

32. Βλ. J. de Romilly, *op. cit.*, σ. 250 κέ., ὅπου καί παράθεση χωρίων ἀρχαίων συγγραφέων. Ὁ P. Grimal («Aspects de la philosophie hellénistique», *Entretiens sur l'Antiquité classique* XXXII, *Fondation Hardt*, 1986, σ. 256) ἀναφέρει τήν ἐπίδραση πού ἄσκησε ἡ εἰκόνα τοῦ βασιλιά τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης ἀπὸ τήν ἐποχή τοῦ Φιλίππου καί τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στήν ἐξέλιξη τῆς ἔννοιας *clementia* καί τήν ἐντάσσει στό πλαίσιο τῶν ἐπιδράσεων τῆς ἐλληνιστικῆς φιλοσοφίας στίς περὶ μοναρχίας ἀπόψεις τῶν Ρωμαίων.

33. Βλ. J. de Romilly, *op. cit.*, σσ. 129-134, 165-172.

34. *Πρὸς Νικοκλ.*, 23.

35. *Φίλιππος* 116. Ἔχει προηγηθεῖ ἡ προτροπή νά ἀκολουθήσει ὁ Φίλιππος τό παράδειγμα τοῦ προγόνου του Ἡρακλῆ, τοῦ ὁποίου τή *φιλανθρωπία* ἐξυμνεῖ ὁ ρήτορας.

Μή μόνον τὰς φύσεις αἰτίας νομίζετε τοῦ χαλεπούς ἢ πράους εἶναι τοὺς τυράννους, ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπον τὸν τῶν πολιτῶν... Θαρρεῖτε μὴ μᾶλλον διὰ τὴν πραότητα τὴν ἐμὴν ἢ διὰ τὴν ὑμετέραν αὐτῶν ἀρετὴν³⁶

καὶ θεωρεῖ τὴν πραότητα ὡς κύριο γνώρισμα τοῦ μοναρχικοῦ πολιτεύματος. Ἡ μοναρχία συγκρινόμενη μέ τὰ ἄλλα πολιτεύματα: ἡδίων ἐστὶν καὶ πραότερα καὶ δικαιότερα³⁷.

Ὡς φιλοσοφικὴ ἀρετὴ ἡ *clementia* εἰσάγεται στό θεωρητικὸ σύστημα τῶν Στωϊκῶν —ἀφοῦ διανύει μιά μακρὰ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία θεωρεῖται ἀδυναμία τῆς ψυχῆς³⁸— ἀπὸ τὸν Παναίτιο³⁹. Οἱ Ἐπικούρειοι ἀποδέχονται ἐπίσης τὴν ψευδὴς ὡς ἀπαραίτητη ἀρετὴ τοῦ «καλοῦ μονάρχου», ὅπως φαίνεται καὶ στό ἔργο τοῦ Φιλοδήμου⁴⁰.

Ὁ Κικέρων λαμβάνει ὑπόψη τοῦ τίς τρεῖς παραμέτρους πού ἐπηρεάζουν τὸ νόημα τῆς λέξης. Στό μονάρχη Καίσαρα ὑπενθυμίζει τὴ σύνδεση τῆς ἀρετῆς αὐτῆς μέ τὸ *mos maiorum*, στό ὁποῖο τὸν καλεῖ νά δώσει τὸ κύριο βάρος. Τοὺς συνδεδεμένους μέ τὴν παράδοση συγκλητικούς καλεῖ νά μὴ παραγνώρισουν τὴν ἐξέλιξη πού ἔχει ὑποστῇ ἡ ἔννοια ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ-ρητορικὴ χρῆση τῆς καὶ νά ἀναγνώρισουν στό πρόσωπο τοῦ Καίσαρα, ἓνα εἶδος «καλοῦ μονάρχου».

Ὁ Κικέρων μέ τὴ σύνδεση *clementia* - φιλοσοφίας καὶ μέ τὴν ἔνταξη τῆς *clementia* στὴν παράδοση (ἐθνικὴ καὶ ρητορικὴ) τῆς προσδίδει ἐπίσης ἓνα ὑψηλὸ νόημα⁴¹, τὸ ὁποῖο συντελεῖ στὴν ἀποκάθαρσὴ τῆς ἀπὸ τὴ φθορά πού εἶχε ὑποστῇ —ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἄλλες ἠθικὲς ἀξίες— στὴ διάρκεια τῶν ἐμφυλίων πολέμων (ὅπου ὁ ρωμαῖος συμπολίτης ἐρχόταν στὴ μοῖρα τοῦ εὐεργετουμένου ἐχθροῦ)⁴².

Ἡ ρῆσις τοῦ προοιμίου: *Tam inusitatum inauditamque clementiam...*

36. Νικοκλ., 55.

37. *Ibid.*, 17.

38. Βλ. F. H. Sandbach, *The Stoics*, London, 1975, σσ. 61-62· E. V. Arnold, *op. cit.*, σ. 340· J. Brun, *Le Stoïcisme*, Paris, 1972, σ. 103.

39. Βλ. M. Pohlenz, *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung*, Göttingen, 1959, σ. 203· F. H. Sandbach, *op. cit.*, σσ. 123-129 (γιά τίς καινοτομίες τοῦ Παναιτίου καὶ τίς ἐπιδράσεις τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου στὴ διαμόρφωση τῆς σκέψης του)· P. Grimal, «La Clémence et la Douceur», σ. 477.

40. Βλ. P. Grimal, «Le "bon roi" de Philodème et la royauté de César», *REL*, 44 (1966) 254-285· A. Michel, *Histoire des doctrines politiques à Rome*, Paris, 1971, σσ. 33-34.

41. Ἀνάλογοι εἶναι οἱ στόχοι καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Σενέκα ἀργότερα στό ἔργο του *De Clementia*, μολονὶ ὁ τρόπος μέ τὸν ὁποῖο ἐξυμνεῖται ἐκεῖ ἡ ἀρετὴ αὐτὴ εἶναι πολὺ διαφορετικὸς.

42. Γιά τίς συνέπειες τῶν ἐμφυλίων πολέμων στὶς ἠθικὲς ἀξίες καὶ εἰδικώτερα στὴν *clementia*, τὴν ὁποία οἱ Ρωμαῖοι τῆς ἐποχῆς ἀντιμετώπιζαν μέ ἐπιφύλαξη καὶ θεωροῦσαν χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ «τυράννου» βλ. P. Jal, *La Guerre Civile à Rome. Étude littéraire et morale*, Paris, 1963, σσ. 460-468.

tacitus praeterire nullo modo possum υπενθυμίζει τον παραγκωνισμό της παραδοσιακής αυτής ἀρετής κυρίως κατά την ἐποχή του Σύλλα⁴³ καί τήν ἐπαναφορά της ἀπό τόν Καίσαρα⁴⁴. Συγχρόνως ὅμως ὑπνοεῖ ἔμμεσα τό νέο καθορισμό της ἐννοίας της σύμφωνα μέ τις ἀντιλήψεις πού ἐκθέσαμε παραπάνω.

Οἱ ἐννοιες μέ τις ὁποῖες συνδέεται ἡ *clementia* τοῦ λόγου *Pro Marcello* ἐνισχύουν αὐτή τήν ἀντίληψη. Ἡ *clementia* ἐμφανίζεται ὡς μία μορφή τῆς *moderatio*: *tantum in summa potestate rerum omnium modum*⁴⁵. Ἡ ἴδια ἀποψη γιά τήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπαντᾷ καί στόν Ἰσοκράτη: νόμιζε τελέως εὐδαιμονήσειν, οὐκ ἐάν πάντων ἀνθρώπων μετὰ φόβων καί κινδύνων καί κακίας ἄρξης, ἀλλ' ἂν τοιοῦτος ὢν οἶον χρή καί πράττων ὥσπερ ἐν τῷ παρόντι μετρίων ἐπιθυμῆς καί μηδεὶνός τοῦτων ἀτυχῆς⁴⁶.

Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τή σύνδεση τῆς *clementia* μέ τήν αὐτοκυριαρχία. Ὁ Κικέρων ἀναφέρει ὅτι ὁ Καῖσαρ μέ τήν πράξη ἐπιεικειας νίκησε τήν ἴδια τή νίκη καί τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του: *hodierno uero die te ipse uicisti... ipsam uictoriam uicisse uideris, cum ea quae illa erat adepta uictis remisisti*⁴⁷.

Ἡ ἀντίστοιχη ἀρετή στόν Ἰσοκράτη: τοῦθ' ἡγοῦ βασιλικώτατον, ἄν μηδεμιᾷ δουλεύης τῶν ἡδονῶν, ἀλλά κρατῆς τῶν ἐπιθυμιῶν μάλλον ἢ τῶν πολιτῶν⁴⁸ παρουσιάζεται ὡς χαρακτηριστική «βασιλική» ἀρετή.

Ὁ Νικοκλῆς μάλιστα τήν ἀποκαλεῖ *σωφροσύνη*⁴⁹ καί μέ ὑπερφηά- νεια τονίζει ὅτι ἡ ἀρετή αὐτή καθιστᾷ τοὺς βασιλέας *βελτίους* τῶν *ιδιωτῶν*⁵⁰. Καθώς ἡ σκέψη τοῦ βασιλιά, ὁ ὁποῖος ἀπευθύνεται στοὺς ὑπηκόους του, ὁλοκληρώνεται, γίνεται σαφές ὅτι ἡ *σωφροσύνη*, ὅπως τήν περιγράφει ὁ Νικοκλῆς, συνέβαλε στή διαμόρφωση τῶν ἐννοιῶν *clementia*, αὐτοκυριαρχία, καί *moderatio* τοῦ λόγου *Pro Marcello* καί ὄχι

43. Βλ. *De Officiis*, II, VIII 27. Πρβλ. Σαλλουστίου, *De Conj. Cat.*, XI.

44. Οἱ ἐρευνητές διερωτήθηκαν κατά πόσο ἡ *clementia* τοῦ Καίσαρα ἦταν πρωτότυπη σύλληψη, ἐπινόηση, τοῦ Καίσαρα, ἢ ἐπάνοδος στήν πρακτική πού διέκοψε ἡ σκληρότητα τοῦ Σύλλα. Βλ. L. Wickert, «Zu Caesars Reichspolitik», *Klio*, 30 (1937) 232-253. Ἡ σημασία πού ἀπέδιδε ὁ Καῖσαρ στήν *clementia* φαίνεται ἔντονα καί στά ἀρχαιολογικά εὐρήματα τῆς ἐποχῆς, κυρίως στά νομίσματα (γιατί ἡ ὑπαρξη τοῦ περίφημου ναοῦ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ μέ σοβαρά ἐπιχειρήματα ἀπό τήν ἐρευνα) βλ. H. Gabelmann, *Antike Audienz und Tribunnalszenen*, Darmstadt, 1984, σ. 134. A. Alföldi, «Studien über Caesars Monarchie», *Arsberättelse* (1952-1953) 5.

45. *Pro Marc.*, I, 1.

46. *Πρός Νικοκλ.*, 26.

47. *Pro Marc.*, IV, 12.

48. *Πρός Νικοκλ.* 29.

49. *Νικοκλ.*, 36 κέ. Γιά τή *σωφροσύνη* ὡς πολιτική ἀρετή στό ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη καί τή σύνδεσή της μέ τις ἐννοιες *πραότης* καί *μετριότης* βλ. H. North, *Sophrosyne. Self-Knowledge and Self-Restraint in Greek Literature*, Cornell, Un. Pr., 1966, σσ. 142-149.

50. *Νικοκλ.*, 38.

μόνο στη διαμόρφωση της έννοιας *sapientia*⁵¹, ή όποια επίσης συνδέεται μέ τήν *clementia* καί ή όποια σέ πρώτη έντύπωση φαίνεται συγγενέστερη πρός τήν έννοια τής *σωφροσύνης* στόν 'Ισοκράτη⁵². Είναί κατά συνέπεια άξια προσοχής ή άποψη του 'Ισοκράτη ότι τό πεδίο, στό όποίο κυρίως δοκιμάζεται ή *σωφροσύνη*, είναι ή άσκησις τής άπόλυτης έξουσίας: *Χρή δέ δοκιμάζειν τάς άρετάς ούκ έν ταίς αύταίς ιδέαις άπάσας... τήν δέ σωφροσύνην έν ταίς δυναστείαις*⁵³... λαθών δ' έξουσίαν ώστε ποιείν ό τι άν βούλωμαι, *σωφρονέστερος τών ιδιωτών έγενόμην*⁵⁴.

Στόν *Εύαγόρα* ή *σωφροσύνη* αναφέρεται ως άρετή τών νεανικών ήδη χρόνων του βασιλιά, ό όποίος κατόρθωσε νά τήν έπαυξήσει μέ τήν πάροδο τών έτών⁵⁵.

Παρεμφερής είναι, επίσης, στά έργα του 'Ισοκράτη ή σχέση τής πραότητας στήν άσκησις τής έξουσίας μέ τήν *φρόνησιν*⁵⁶, όπως είναι βέβαιο ότι ή πραότης συνδέεται καί μέ τήν έννοια τής *φιλανθρωπίας*⁵⁷, όπως στόν Κικέρωνα ή *clementia* συσχετίζεται μέ τίς έννοιες *aequitas* καί *misericordia*⁵⁸.

Η έννοια έξάλλου τής *magnitudo animi*, τήν όποια προϋποθέτει ή *clementia* στό λόγο *Pro Marcello*⁵⁹, ως φιλοσοφική άρετή έξυψώνει τόν άνθρωπο πάνω από τά συμβάντα τά συνημμένα στήν ανθρώπινη φύση. Ό 'Ισοκράτης πάλι θεωρεί τήν μεγαλοψυχία ως μιά από τίς «βασιλι-

51. Στο έργο *De Republica* (II, 24) ό Κικέρων δέχεται ότι ή *sapientia* καί ή *fortitudo* είναι οι δύο χαρακτηριστικές άρετές ενός βασιλιά. Ό M. Rambaud («Le Pro Marcello», σ. 44) ύποστηρίζει ότι γιά τό λόγο άκριβώς αυτό, ό Κικέρων άποφεύγει νά κοσμήσει τόν Καίσαρα μέ τίς δύο μόνο αυτές άρετές καί προσθέτει στό έγκώμιό του μιά σειρά άλλων άρετών. Είναι προφανής ή προσπάθεια του έρευνητή νά υπερπηδήσει ένα έμπόδιο στή στήριξη τής θεωρίας του ότι μέ τό λόγο *Pro Marcello* ό Κικέρων έπιχειρεί νά πείσει τόν Καίσαρα νά άποκαταστήσει τή δημοκρατία στή Ρώμη.

52. Βλ. *Pro Marc.*, I, 1- III, 9- VI, 18- 19- X, 32.

53. Νικοκλ. 44.

54. *Ibid.*, 45.

55. *Εύαγ.*, 22- 23.

56. *Πρός Νικοκλ.*, 10, *Εύαγ.*, 41- 65- 80.

57. *Εύαγ.*, 43, *Φίλιππος*, 116.

58. *Pro Marc.*, IV, 12- VII, 21. Γιά τή σύνδεση του συναισθήματος τής *misericordia*, τό όποιο άνευρίσκεται καί σέ άλλα έργα του Κικέρωνα, μέ τή φιλοσοφία του βλ. A. Michel, *Rhetorique et Philosophie*, σσ. 292-293.

59. VI, 19. Η άρετή είναι προσφιλής στόν Κικέρωνα. Τήν αναφέρει συχνά στό έργο *De Officiis* (π.χ. I, 15- 88- 152 (τό τελευταίο χωρίο τή συνδέει μέ τή θεωρία του Παναιτίου). Ό M. Ruch (*op. cit.*, σ. 31) δέχεται τήν άποψη του R. A. Gauthier, *Magnanimité - L' idéal de la grandeur dans la philosophie païenne et dans la théologie chrétienne*, Paris, 1951, σσ. 165-176) ότι ό όρος *magnanimitas* είναι νεολογισμός, τόν όποίο δημιούργησε ό Κικέρων καί άντιστοιχεί μέ τούς έλληνικούς όρους *μεγάθυμος* καί *μεγαλόψυχος*. Ό U. Knoche («*Magnitudo animi*. Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung eines römischen Wertgedankens», *Philologus*, Suppl. Band, XXVII H3, 1935, σσ. 56-237) απέδειξε ότι ό Κικέρων όρίζει τήν άρετή αυτή σύμφωνα μέ τίς άρχές τής Στωϊκής φιλοσοφίας.

κέρς» ἀρετές, τίς ὁποῖες κατέχουν ὁ Νικοκλῆς καί ὁ Εὐαγόρας⁶⁰.

Στίς ἀπόψεις τοῦ Κικέρωνα γιά τή *gloria* ἀναγνωρίζουμε τήν ἴδια τριπλή σύνθεση πού διακρίναμε στήν παρουσίαση τῆς *clementia*.

Ἡ παραδοσιακή ἀντίληψη τῶν Ρωμαίων γιά τή *laus* καί τή *gloria* ἦταν ὅτι πρόκειται γιά κεφάλαιο οἰκογενειακό, γιά κληρονομιά, γιά μία παρακαταθήκη, τήν ὁποία ὀφείλουν νά διατηρήσουν καί νά ἐπαυξήσουν⁶¹. Ἡ *gloria* τῶν προγόνων ἐξάλλου δέν νοεῖται ἀποκομμένη ἀπό τό καλό τῆς Πολιτείας, τῆς πατρίδας⁶².

Ὁ Κικέρων μέ τή διάκριση πού ἐπιχειρεῖ στό λόγο *Pro Marcello*⁶³, ὅπως καί σέ ἄλλα ἔργα του⁶⁴, μεταξύ *vera gloria* καί *falsa* ἢ *facta gloria*⁶⁵ ἀνάγεται στή φιλοσοφία (κυρίως τοῦ Πλάτωνα καί στή στωική)⁶⁶ καί συνδέει τή *gloria* καί τή *laus* μέ τήν ἀρετή⁶⁷: *uide, quaeso, ne tua diuina uirtus admirationis plus sit habitura quam gloriae, si quidem gloria est illustris ac peruagata magnorum uel in suos ciuis uel in patriam uel in omne genus hominum fama meritorum*⁶⁸.

Τήν ἴδια σύνδεση τῆς δόξας μέ τήν ἀρετή προκρίνει τό ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη: *Βούλου τās εἰκόνας τῆς ἀρετῆς ὑπόμνημα μᾶλλον ἢ τοῦ σώματος καταλιπεῖν*⁶⁹. *πειρῶ τῆς ψυχῆς ἀθάνατον τήν μνήμην καταλιπεῖν*⁷⁰.

Ὁ Ἕλληνας ρήτορας δέν κάνει ὡς πρός τήν «ποιότητα» τῆς δόξας τόν ἴδιο σαφῆ διαχωρισμό, στόν ὁποῖο, ἀντίθετα ἐπιμένει ὁ Ρωμαῖος ρήτορας. Εἶναι, ὁμως, βέβαιο ὅτι τό ἔργο του ὑμνεῖ τή δόξα, τήν ὁποία χαρίζουν τά ἐπιτεύγματα στόν τομέα τῆς ἀρετῆς καί τήν παρουσιάζει, ἔστω καί ἔμμεσα, νά ὑπερτερεῖ ἔναντι ἐκείνης, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπό ἄλλες ἐπιτυχίες τοῦ ἀνθρώπου γενικώτερα καί τῶν βασιλέων εἰδικώτερα⁷¹.

60. *Εὐαγ.*, 45- 59.

61. Βλ. A. Haury, «Cicéron et la gloire: une pédagogie de la vertu», *Mélanges P. Boyancé, École Française de Rome*, 1974, σ. 404.

62. Βλ. F. A. Sullivan, «Cicero and Gloria», *TAPhA*, LXXII (1941) 390. Ὁ ἴδιος ὁ Κικέρων ἀγωνίστηκε στή ζωῇ του γιά τήν ἀπόκτηση αὐτῆς τῆς δόξας, πού ἦταν τό ἰδανικό τοῦ ρωμαίου πολίτη (βλ. P. Grimal, *Cicéron*, Paris, 1984, σσ. 7-8). Στό ἔργο *De Officiis*, II, IX, 31 κέ. βρίσκουμε τίς ἀπόψεις του γιά τίς προϋποθέσεις ἀπόκτησης τῆς δόξας, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν περιλήψη ἐκείνων πού ἀνέλυε στό ἔργο *De Gloria*, τό ὁποῖο δέν ἔχει σωθεῖ.

63. I, 4· II, 4· VI, 19· VIII, 25· 26· IX, 27-30.

64. *De Officiis*, II, XII 43· *De Rep.*, VI, IV, 4 (= Z. VIII, 8)· VI, XXIII, 25.

65. Βλ. F. Sullivan, *op. cit.*, σσ. 382, 386-389· A. Haury, *op. cit.*, σσ. 403, 416

66. Βλ. A. Michel, *op. cit.*, σσ. 375-376· A. Haury, *op. cit.*, 409 κέ.

67. Στήν ἀρετή αὐτή πρέπει νά στηριχθεῖ ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἀθανασίας στήν ὁποία προσβλέπει ὁ ἄνθρωπος. Βλ. F. A. Sullivan, *op. cit.* 384· A. Michel, *op. cit.*, 644· A. Haury, *op. cit.*, 411-413.

68. *Pro Marc.*, VIII, 26. Cf. *De Officiis*, I, VIII 26: ὁ κίνδυνος ἡ ἐπιδίωξη τῆς δόξας νά ὀδηγήσει στήν *iniustitia*, νά ἀπομακρύνει, δηλαδή, τόν ἄνθρωπο ἀπό τήν ἀρετή.

69. *Πρός Νικοκλ.*, 36.

70. *Ibid.*, 37.

71. Βλ. *Εὐαγ.*, 3· 71, *Πρός Νικοκλ.*, 32· 39, *Ἀρχίδαμος*, 93-98· 109, *Φίλιππος*, 134.

Ἡ φιλοσοφική-ρητορική ἐξύμνηση τῆς δόξας προτρέπει τόν Καίσαρα στήν ἀρετή καί ἡ ἀνάμνηση τῆς προγονικῆς ἀντίληψης τόν καλεῖ ἔμμεσα νά ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τήν παραποιημένη ἔννοια τῆς δόξας τῶν πρωταγωνιστῶν τῶν ἐμφυλίων πολέμων τῆς Ρώμης⁷², οἱ ὁποῖοι πρῶταξαν τό δικό τους συμφέρον καί ὄχι τό καλό τῆς Πολιτείας.

Ἡ *iustitia* ὡς ἀρετή τοῦ Καίσαρα⁷³ συσχετίζεται μέ τήν ἀνάγκη ἀποκατάστασης τῶν ἐρειπίων πού προκάλεσαν οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι⁷⁴. Ἀλλοῦ⁷⁵ ὁ Κικέρων τήν παρουσιάζει ὡς χαρακτηριστική ἀρετή τῶν βασιλέων, ἡ ὁποία βρίσκεται στήν ἀρχή τῆς ἐγκαθίδρυσης τῆς βασιλείας ὡς πολιτεύματος ὄχι μόνο τῶν Ἀνατολικῶν λαῶν (Μηδοί), ἀλλά καί τῶν προγόνων Ρωμαίων, τήν συνδέει δέ μέ τήν *aequitas*⁷⁶, ἡ ὁποία στό λόγο *Pro Marcello*⁷⁷ συναρτᾶται πρὸς τήν *clementia*. Ἡ σύνδεση τῆς ἴδιας ἀρετῆς μέ τήν *pietas* στά ἔργα *Partitiones oratoriae*⁷⁸ καί *De Republica*⁷⁹ καθὼς καί ἡ ἐφαρμογή τοῦ προγράμματος ἀνα-

72. Γιά τήν ἀποψη τοῦ Κικέρωνα ὅτι κανένας Ρωμαῖος δέν μπορεῖ νά κερδίσει τή *vera gloria* σέ μιά ἐμφύλια σύγκρουση καί γιά τήν ἐπίδραση τῶν ἐμφυλίων πολέμων στήν ἐξέλιξη τῆς περὶ δόξας θεωρίας του βλ. P. Jal, «Cicéron et la gloire en temps de guerre civile», *Mnemosyne*, XVI 4e ser. (1963) 43-56. Βλ. ἐπίσης F. A. Sullivan, *op. cit.*, σ. 390.

73. *Pro Marc.* IV, 11-12. Βλ. St. Weinstock, *op. cit.*, σσ. 245-248. Ὁ Κικέρων θεωρεῖ τήν *iustitia* (*De Officiis*, II, XI 38) ὡς κύρια ἀρετή τοῦ *vir bonus: iustitia ex qua una viri boni appellantur*.

74. *Ibid.*, VIII, 23. Στό ἔργο *De Officiis*, I, VII 20 ἀναφέρει γιά τή *iustitia: iustitia in qua uirtutis splendor est maximus* καί ἐπιμένει στό θέμα τῆς συμβολῆς της στή σύσφιξη τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων μέ τήν ἐπιδίωξη τοῦ κοινού συμφέροντος: *debemus ... communes utilitates in medium afferre mutatione officiorum, dando accipiendo ... tum facultatibus deuincire hominum inter homines societatem* (I, VII 22), ὅπου ἡ ἐκφραση *dando accipiendo* θυμίζει ἔντονα τή φράση: *quanta in dato beneficio sit laus, cum in accepto sit tanta gloria* (*Pro Marc.*, I, 3) καθὼς μάλιστα στήν ἀμέσως προηγούμενη φράση ὁ Κικέρων ἀναφέρει *tum iudicio tuo grauissimum et maximo* (*ibid.*) καί ἐπιμένει μέ αὐτό τόν τρόπο στή χρήση λέξεων, τῶν ὁποίων οἱ σχέσεις μέ τήν ἔννοια τῆς *iustitia* εἶναι προφανῆς. Ὁ O. Seel, (*Cicero. Wort. Staat. Welt*, Stuttgart, 1953 σσ. 325-326) προβληματίζεται κατὰ πόσο ἡ *clementia* τοῦ Καίσαρα καί ἡ ἐξύμνησή της ἀπό τόν Κικέρωνα εἶναι μέσα ἢ ἔξω ἀπό τά πλαίσια τοῦ δικαίου, κατὰ πόσο τό ἠθικό δίκαιο μπορεῖ νά ὑποκαταστήσει τό νομικό δίκαιο.

75. *De Officiis*, II, XII, 41: *Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud maiores nostros iustitiae fruendae causa uidentur olim bene morati reges constituti*. Ἡ ἴδια ἀποψη στό *De Legibus*, III, 4. Cf. *De Republica*, I, 57, ὅπου ἐξαίρεται ἡ ιδιότητα τοῦ βασιλιά *Servius Tullius: iustissimus: ibid.*, 64 *iusto rege*: μετὰ τό θάνατο ἐνός τέτοιου βασιλιά *pectora dia tenet desiderium: ibid.*, 65 ἡ πτώση ἐνός βασιλιά ἐρχεται *cum rex iniustus esse coepit* (cf. *ibid.*, II, 51): *ibid.*, II, 50 ὁ λαός ἔχει τό φόβο *ne rex ... existat iniustus* καί *ibid.*, I, 65 ἡ μεγαλύτερη συμφορὰ μπορεῖ νά ἐπέλθει *sin ... regi iusto populus attulit regnoue eum spoliavit*.

76. *Ibid.*: *qui cum prohiberet iniuria tenuiores, aequitate constituenda summos cum infimis pari iure retinebat*.

77. IV, 12.

78. *Iustitia* ἀποκαλεῖται ἡ *erga deis religio, erga parentis pietas* (*Part. or.*, 78).

79. II, 26. Ἡ ἐνίσχυση τῆς *iustitia*, τῆς *fides* καί τῆς εὐσέβειας τῶν Ρωμαίων παρουσιάζονται ὡς ἐπιτεύγματα τοῦ βασιλιά Numa.

συγκρότησης της Ρώμης από τον Αύγουστο αργότερα με έμφαση στο θέμα της *pietas*⁸⁰ και του *mos maiorum* μās παρακινούν να σκεφθούμε ότι και στο λόγο *Pro Marcello* του Κικέρωνα έμμέσως ύπονοείται ή *pietas*. Η *pietas* όχι μόνο ως ευσέβεια προς τούς θεούς, αλλά, σύμφωνα με ή ρωμαϊκή παράδοση, ως σεβασμός προς τό σύνολο της *ciuitas*⁸¹. Ο Ίσοκράτης επίσης στο λόγο *Πρός Νικοκλέα* συνδέει την ευσέβεια του βασιλιά προς τούς θεούς με ή *δικαιοσύνη*⁸² και θεωρεί τις άρετές αυτές άπαραίτητη προϋπόθεση για να γίνει ή να παραμείνει ή πολιτεία εύτυχής⁸³. Στο έργο *Νικοκλής ή δικαιοσύνη* του μονάρχη συνδέεται με ήν *πραότητα* και ή *σωφροσύνη*⁸⁴, στο δέ *Εύαγόρα* ή *δικαιοσύνη* είναι μία από τις άρετές, τις όποιες απέκτησε, όταν άνδρώθηκε, ό πατέρας του Νικοκλή *ού μέσως ούδ' ώσπερ έτέροις τισίν, άλλ' έκαστον αύτων εις ύπερβολήν*⁸⁵.

Και στο φιλοσοφικό σύστημα των Στωϊκών ή *δικαιοσύνη* είναι γνωστό ότι κατείχε προέχουσα θέση μεταξύ των άρετών⁸⁶. Ο Παναίτιος ήν είχε συνδέσει με ή *μεγαλοψυχία*⁸⁷ και ήν είχε προσαρμόσει στις άπαιτήσεις ής ρωμαϊκής παράδοσης⁸⁸.

Ο λόγος *Pro Marcello* άπ' άρχής μέχρι τέλους έξυμνει ή *uirtus*⁸⁹, ήν όποία πρέπει να έχει ό καλός κυβερνήτης, ως έπιστέγασμα των άρετών προβάλλει ή *σοφία*. Η παράδοση ής *uirtus romana* άποτυπώνόταν στο *mos maiorum*. Ο Κικέρων συνδέει ήν άρετή αύτή με τό πρόσωπο του Καίσαρα. Έντάσσει έτσι τον τελευταίο στη χορεία των μεγάλων άνδρών ής Ρωμαϊκής ιστορίας, οι όποιοι ήταν κάτοχοι ής

80. Για τις σχέσεις *iustitia* - *pietas* των Καίσαρα και Αύγούστου βλ. St. Weinstock, *op. cit.*, σ. 243 κέ.

81. Για ήν *pietas*, υπό αύτή ήν έννοια, προς ήν πολιτεία, αλλά και ήν οικογένεια, τούς προγόνους και τούς πολιτικούς φίλους. Βλ. G. Achard, *Pratique rhétorique et idéologie politique dans les discours «Optimates» de Cicéron*, Leiden, 1981, σ. 417 κέ.

82. *Πρός Νικοκλ.*, 20.

83. *Ibid.*, 17.

84. *Νικοκλ.*, 29- 32.

85. *Εύαγ.*, 23.

86. Βλ. E. Bréhier, *Chrysippe et l'ancien Stoïcisme*, Paris, 1951, σ. 266-270· E. V. Arnold, *op. cit.*, σ. 307· J. Brun, *Le Stoïcisme*, σ. 98. Η περί *iustitia* θεωρία των Στωϊκών στηρίζει τις άπόψεις του Κικέρωνα, όπως παραδέχεται εύθώς στο *De Officiis*, I, VII, 22, όπου άναγνωρίζει επίσης ή συμβολή του Πλάτωνα στη διαμόρφωση ής περί *iustitia* θέσης του.

87. Βλ. J. M. Rist, *Stoic Philosophy*, Cambridge, 1969, σ. 197.

88. Η σύζευξη αύτή φιλοσοφικής άρετής και ρωμαϊκής παράδοσης ήταν τόσο έπιτυχής, ώστε ή περί δικαιοσύνης θεωρία του Παναίτιου χρησιμοποιήθηκε από τούς Ρωμαίους για ήν ήθική αίτιολόγηση ής ρωμαϊκής κοσμοκυριαρχίας· βλ. P. Grimal, *Le siècle des Scipions. Rome et l'hellénisme au temps des guerres puniques*, Paris, 1975, σ. 316 κέ.

89. Βλ. ειδικώτερα τά χωρία III, 8, IV, 11-12, VI, 19, VIII, 26. Η *uirtus* με ήν εύρύτερη σημασία ής *άρετής*.

παραδοσιακής ρωμαϊκής ἀρετῆς. Τὸν τιμᾶ καὶ συγχρόνως τοῦ ὑπενθυμίζει τίς ὑποχρεώσεις του. Παράλληλα, ὅμως, ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ρητορική παράδοση τοῦ Ἰσοκράτη ἔχουν τὴ δική τους συμβολὴ στὴ διαμόρφωση τῆς ἔννοιας στὸν Κικέρωνα· τὴν ἀρετὴ τοῦ Καίσαρα, συναποτελοῦν στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα προέρχονται καὶ ἀπὸ τοὺς τρεῖς τομεῖς ἐπιρροῆς⁹⁰. Ἡ ἀντίληψη τῶν Στωϊκῶν παρουσίαζε τὸ σοφὸ ὡς τὸν ἰδανικὸ βασιλέα⁹¹, τὸ πρότυπο ὅλων τῶν ἀρετῶν⁹². Ἡ στωϊκὴ θεολογία συνέδεε τὸν βασιλέα μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ *Juppiter*.⁹³ Στὸ σημεῖο τῆς σχέσης σοφίας καὶ ἀρετῆς ἡ στωϊκὴ καὶ ἡ ἐπικούρεια φιλοσοφία⁹⁴ συναντῶνται, ἀφοῦ ἡ τελευταία πίστευε στὴ δυνατότητα ἑνὸς καλοῦ βασιλιᾶ νὰ δώσει στοὺς πολῖτες τὴν ἀναγκαῖα ἐλευθερία, τὸ *otium* καὶ τὴν εἰρήνην⁹⁵.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω ὁ Κικέρων ὑποστηρίζει χωρὶς δισταγμὸ σὸ λόγῳ *Pro Marcello* τὴν ἀποψη ὅτι οἱ ἀρετέες τοῦ Καίσαρα κατέστησαν τὸν τελευταῖο *simillimum deo*⁹⁶ καὶ ἀποκαλεῖ τίς ἀρετέες του *sapientiam paene diuinam*⁹⁷ καὶ *diuina uirtus*⁹⁸. Δέν παραλείπει ἐπίσης νὰ τονίσῃ ὅτι ὁ Καῖσαρ πρόσφερε οὐσιαστικὴ βοήθεια σὸ θέμα τῆς ἀποκατάστασης τῆς εἰρήνης⁹⁹ — γιὰ τὴν ὁποία πάντοτε ἀγωνιζόταν ὁ ρήτορας¹⁰⁰ — καὶ τοῦ *otium* τῶν πολιτῶν¹⁰¹, ἀκριβῶς ἐπειδὴ διέθετε τίς ἀρετέες γιὰ τίς ὁποῖες ὕμνεϊται ἀπὸ τὸν Κικέρωνα. Ὡςθεωρεῖται ἀπαραίτητο νὰ ἐνταθοῦν οἱ προσπάθειες στὸν τομέα τῆς ἐλευθερίας τῶν πολιτῶν¹⁰² — ὁ Κικέρων παροτρύνει τὸν Καῖσαρα νὰ ἀποδείξῃ μὲ τίς πράξεις του ὅτι ἦταν ἀδικος ὁ φόβος καὶ ἡ δυσπιστία τῶν πολιτῶν πρὸς τὸ πρόσωπό του¹⁰³ — ἡ χάρη, ὅμως, σὸ Μάρκελλο ἀπέδειξε ἤδη ὅτι οἱ

90. Γιὰ τὴν ἀρετὴ τῶν μεγάλων ἀρχηγῶν τῆς Ρώμης βλ. St. Weinstock, *op. cit.*, σσ. 230-233. Γιὰ τὴν ἀναγωγή τῆς ἀρετῆς αὐτῆς σὸ *mos maiorum* βλ. K. Kumaniecki, «Tradition et apport personnel dans l'œuvre de Cicéron», *REL*, 37 (1959) 176 κέ.

91. Βλ. E. Bréhier, *op. cit.*, 262.

92. Bl. J. Brun, *Le Stoïcisme*, σ. 97 κέ· E. Bréhier, *op. cit.*, σσ. 225, 235 κέ.

93. Βλ. P. Grimal, «Aspects de la Philosophie», σσ. 249-251.

94. Βλ. G. Rodis - Lewis, *Épicure et son école*, Paris, 1975, σ. 242 κέ.

95. Βλ. P. Grimal, *op. cit.*, σ. 260.

96. *Pro Marc.*, III, 8.

97. *Ibid.*, I, 1.

98. *Ibid.*, VIII, 26.

99. *Ibid.*, III, 10.

100. *Ibid.*, V, 14-15. Οἱ προσπάθειές του γιὰ τὴν εἰρήνην εἶχαν ὑπαγορεύσει τὴ στάση του κατὰ τὴ διαμάχη Καῖσαρ - Πομπηίου καὶ τίς μεσολαθητικές του πρωτοβουλίες, οἱ ὁποῖες παρεξηγήθηκαν ἀπὸ μελετητὲς τοῦ ἔργου του. Χαρακτηριστικὴ ἡ κριτικὴ τοῦ J. Carcopino, *Les secrets de la Correspondance*, τόμ. II, σ. 19 κέ.

101. *Pro Marc.*, IX, 27.

102. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς *libertas* στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς *Respublica* τῆς Ρώμης καὶ γιὰ τίς ἐλπίδες τῶν πολιτῶν τὴν ἐποχὴ τοῦ Καίσαρα βλ. Ch. Wirszubski, *Libertas as a political idea at Rome during the late Republic and early Principate*, Cambridge Un. Pr., 1950 σσ. 79-89.

103. *Pro Marc.*, VI, 20.

ἐλπίδες πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ δέν εἶναι μάταιες οὔτε ἀστήρικτες¹⁰⁴.

Ὁ Ἰσοκράτης ἐξάλλου βεβαιώνει ὅτι ἡ ἰσχὺς τοῦ βασιλιᾶ εὐρίσκεται σέ ἀπόλυτη συνάρτηση μέ τὴν ἀξία τῆς ἠθικῆς παιδείας, τὴν ὁποία θά λάβει, καί τῶν ἀρχῶν, τίς ὁποῖες θά ἀκολουθήσει: σύνεση, εὐφυΐα, ἐπιείκεια, μεγαλοψυχία, δικαιοσύνη καί αὐτοκυριαρχία εἶναι ἀπαραίτητες «βασιλικές» ἀρετές¹⁰⁵.

Ἡ ἰδέα δέ τῆς εἰρήνης κυριαρχεῖ στό *Φίλιππο*¹⁰⁶ καί στό λόγο του ὁ Νικοκλῆς εἶναι ὑπερήφανος γιά τὴν ἡρεμία πού πρόσφερε στοὺς συμπολίτες του καί γιά ἐκεῖνη πού ἐξασφάλισε στόν οἶκο του, ἐπειδὴ πιστεύει ὅτι: *χρηὶ τοὺς ὀρθῶς βασιλεύοντες μὴ μόνον τάς πόλεις ἐν ὁμονοίᾳ πειρασθαι διαγίνειν ὧν ἂν ἄρχωσιν, ἀλλὰ καί τοὺς οἴκους τοὺς ἰδίου καί τοὺς τόπους ἐν οἷς ἂν κατοικῶσιν· ἅπαντα ταῦτα σωφροσύνης ἔργα καί δικαιοσύνης ἐστίν*¹⁰⁷.

Ἡ ρητορική ἀντίληψη τοῦ καλοῦ βασιλιᾶ, τοῦ ἀντίποδα τοῦ τυράννου, αὐτοῦ, δηλαδή, πού στήριζε τὴν ἐξουσία του στή βία καί στήν ἠθική διαφθορά, εἶναι τὸ πρότυπο τῶν μετασχωκρατικῶν φιλοσόφων¹⁰⁸, στό ὁποῖο οἰκοδόμησαν τὴ θεωρία τους, ὁ συνδυετικός κρικός μεταξύ στῳϊκῆς καί ἐπικουρείας φιλοσοφίας.

Σέ αὐτὸ τὸ πρότυπο στηρίζεται ὁ Κικέρων καί δημιουργεῖ τὴν εἰκόνα τοῦ Καίσαρα, ὁ ὁποῖος ὀφείλει νά ἀντλήσει τὴ δύναμή του ἀπὸ τίς ἠθικές ἀρετές: αὐτές πού ἦδη διαθέτει καί ἐκείνες πού ἐμμέσως τοῦ

104. *Ibid.*, I, 2. "Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κικέρωνα πρὸς τὸν Q. Cornificius (*Fam.*, XII, 18), ἡ ὁποία ἔχει γραφεῖ τὸ 46 π.Χ., καί ὅσα ἀναφέρει γιά τὴν εἰρήνη πού διαδέχτηκε τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, ὀδηγοῦμαστε στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ρήτορας πιστεύει πῶς στόν τομέα αὐτὸ χρειάζονται ἀκόμη πολλές προσπάθειες. Ἡ παρότρυνση, ὅμως, ἡ ὁποία διατυπώνεται ἔμμεσα στό *Pro Marcello*, δέν ἀπευθύνεται μόνο στόν Καίσαρα, ἀλλὰ καί σέ ὅσους φέρουν εὐθύνη γιά τὴν κατὰστασιν, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ. Ἡ ἐπιστολὴ πού ἀναφέραμε εἶναι σαφῆς ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτό· ὁ Καίσαρ δέν εἶναι οὔτε ὁ ἴδιος ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς εἰρήνης πού ἔχει ἐπιτευχθεῖ μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου: *istic enim bellum est exortum, hic pax consecuta, sed tamen eius modi pax in qua si adesses, multa te non delectarent, ea tamen quae ne ipsum Caesarem quidem delectant. Bellorum enim ciuiliū ii semper exitus sunt ut non ea solum fiant quae uelit uictor, sed etiam ut iis mos gerendus sit quibus adiutoribus sit parata victoria* (§ 2). Ἐνα παραπλήσιο συλλογισμό γιά τὸ θέμα τῶν καλῶν προθέσεων τοῦ Καίσαρα, γιά τὴ *res publica*, οἱ ὁποῖες προσκροοῦν στίς ἀντιδράσεις τῶν ὁπαδῶν του, κάνει ὁ M. Gelzer, *op. cit.*, σ. 381.

105. Βλ. *Πρὸς Νικοκλ.*, 11: μέ τίς ἀρετές ὁ Νικοκλῆς θά ξεχωρίσει ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους του. *Νικοκλ.*, 47: ἡ ἀρετὴ παρουσιάζεται ὡς τὸ μέγιστο τῶν ἀγαθῶν. *Εὐαγ.*, 65: ἡ ἀρετὴ τοῦ Εὐαγόρα προβάλλει μέσα ἀπὸ τίς πράξεις του. *Ἀρχιδάμος*, 36: ἀπαιχεῖ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Ἰσοκράτη νά εἰσχωρήσει ἡ ἀρετὴ καί, κατὰ συνέπεια, ἡ ἠθική στήν πολιτική (Βλ. G. Mathieu - E. Brémont, *Isocrate, Discours* vol. II, Paris, Belles Lettres, 1938, σ. 184).

106. Βλ. ἐιδικότερα *Φίλιππος*, 3- 8.

107. *Νικοκλ.* 41.

108. Βλ. P. Grimal, «Aspects de la philosophie», σ. 245· J. de Romilly, *op. cit.*, σ. 216 κέ.

υποδεικνύει ο ρήτωρ νά καλλιεργήσει. Ἀπόρροια τῆς ἀντίληψης αὐτῆς εἶναι ἡ ἀποψη πού ἐκφράζει ὁ Κικέρων γιά τή *Fortuna*¹⁰⁹, ἡ ὁποία δέν ἔχει θέση στό ἠθικά ἐπιτεύγματα τοῦ Καίσαρα: *illa ipsa rerum humanarum domina, Fortuna, in istius se societatem gloriae non offert, tibi cedit, tuam esse totam et propriam fatetur*¹¹⁰... *Tantus est enim splendor in laude uera, tanta in magnitudine animi et consili dignitas, ut haec a Virtute donata, cetera a Fortuna commodata esse uideantur*¹¹¹.

Στό ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη ἀνευρίσκονται παρεμφερεῖς σκέψεις γιά τό διαχωρισμό ἀρετῆς-τύχης. Στό λόγο *Πρός Νικοκλέα* συμβουλευεῖ τόν βασιλέα νά θεωρεῖ ὅτι τόν τιμοῦν ἀληθινά ὅταν... *māλλον σου τήν γνώμην ἢ τήν θουμάζωσιν*¹¹². Στό ἔργο *Νικοκλῆς* διακρίνονται οἱ γνώμη ἀπό τούς τύχη *σωφρονούντες*¹¹³, γιά τόν Εὐαγόρα ἀναφέρει ὅτι διετέλεσε μέγα φρονῶν οὐκ ἐπὶ τοῖς διὰ τήν, ἀλλ' ἐπὶ τοῖς δι' αὐτόν γιγνομένοις¹¹⁴ καί προσαρμόζει μέ αὐτό τόν τρόπο στήν περί βασιλείας θεωρία του ἕνα κοινό τόπο ἄλλων ἔργων του, ὅπως, γιά παράδειγμα, τοῦ λόγου *Παναθηναϊκός*, ὅπου ἐξαίρει τούς μὴ *māλλον* χαίροντας τοῖς διὰ τήν ὑπάρξασιν ἀγαθοῖς ἢ τοῖς διὰ τήν αὐτῶν φούσιν καί φρόνησιν ἐξ ἀρχῆς γιγνομένοις¹¹⁵.

Ὁ λόγος *Pro Marcello* περιλαμβάνει καί ἔννοιες, οἱ ὁποῖες φυσικά δέν καλύπτουν καί τούς τρεῖς τομεῖς πού ἀναφέραμε. Ἡ ἔννοια τῆς φιλίας, γιά παράδειγμα, ὅπως ἐκλαμβάνεται στό *Pro Marcello*¹¹⁶ καί ὅπως παρουσιάζεται στήν εὐχαριστήρια ἐπιστολή πού στέλνει ὁ Μάρκελλος στόν Κικέρωνα¹¹⁷ δέν φαίνεται νά ταυτίζεται μέ τή στωϊκή ἢ τήν ἐπικούρεια ἀποψη¹¹⁸, οὔτε μέ τήν ἀποψη τοῦ Ἰσοκράτη στό λόγο *Πρός Νικοκλέα*¹¹⁹. Πηγή ἐμπνευσης εἶναι ἡ ρωμαϊκή παράδοση, ἡ ἀνάμνηση τῶν συμμαχιῶν στή Σύγκλητο καί ἐνώπιον τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Ὡς στόχος τοῦ Κικέρωνα ἐμφανίζεται ἡ ἄρση τῆς κρίσης τοῦ

109. Γιά τήν ἀρνητική χρήση τῆς ἔννοιας *Fortuna* στό λόγο *Pro Marcello* σέ ἀντίθεση μέ τή θετική χρήση τῆς ἔννοιας *Felicitas* στό ἔργο *De imperio Cn. Pompei* καί γιά τή στωϊκή προέλευση τῆς ἀντίθεσης τύχης - ἀρετῆς βλ. M. Rambaud, «Le Pro Marcello», σσ. 50-51.

110. *Pro Marc.*, II, 7. Βλ. ἐπίσης *ibid.*, II, 6.

111. *Ibid.*, VI, 19, cf. *ibid.*, X, 31.

112. *Πρός Νικοκλ.*, 30.

113. *Νικοκλ.*, 47.

114. *Εὐαγ.*, 45.

115. *Παναθην.*, 32.

116. § § I, 2· XI, 34.

117. *Fam.*, IV, 11.

118. Ὁ M. Rambaud, «Le Pro Marcello», σσ. 48-49 πιστεύει ἀντίθετα ὅτι ὁ Κικέρων μέ τήν ἐπιδέξια ἐπιμονή του στήν ἔννοια τῆς φιλίας ἐκμεταλλεύεται τίς ἐπικούρειες προτιμήσεις τοῦ Καίσαρα. Γιά τή *φιλία* τῶν Ἐπικουρείων βλ. P. Boyancé, *Épicure*, Paris, 1969, σσ. 51-55· C. Brescia, «La philia in Epicuro», *GIF*, 8 (1955) 314-332.

119. § § 21, 27, 28.

ἐμφυλίου πολέμου¹²⁰, ὁ ὁποῖος εἶχε χωρίσει φίλους καί συμμάχους¹²¹. Ἡ ὑπόμνηση ὅτι ἦρθε ὁ καιρὸς νά ξαναγεννηθεῖ μιὰ ἀληθινὴ σταθερότητα μεταξύ τῶν «μεγάλων».

Ἡ σημασία ἐπίσης τῆς οἰκογένειας — τῶν Μαρκέλλων ἐδῶ — στηρίζεται στὴν προβολὴ τῶν ἀξιών τῆς παράδοσης: *omnium Marcello meum pectus memoria obfudit, quibus tu etiam mortuis M. Marcello conseruato dignitatem suam reddidisti, nobilissimamque familiam iam ad paucos redactam paene ab interitu uindicasti*¹²². Τό ἴδιο καί ἡ εἰκόνα τοῦ *Princeps* ὡς νομοθέτη¹²³ σχηματίζεται ἀπὸ στοιχεῖα ποῦ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ *mos maiorum*: εἶναι συνέχεια τῆς παραδοσιακῆς ἐξουσίας τῶν ρωμαίων ἀξιωματοῦχων, οἱ ὅποιοι «ἀπαγγέλλουν» καί ἐφαρμόζουν τὸ δίκαιο, συνεχίζοντας τὴ δικαιοδοσία τοῦ *pater familias*, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ βασιλεὺς τοῦ *domus*. Ἡ ὁμοιότητα μέ τὴν εἰκόνα τοῦ βασιλιᾶ-νομοθέτη στό ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη¹²⁴ εἶναι μικρότερης σημασίας.

Τίς ρωμαϊκές ἀντιλήψεις καί ἀξίες ἀπηχοῦν ἐπίσης οἱ ἔννοιες τῆς *auctoritas*, τῆς *dignitas* καί τῆς *vox rei publicae*¹²⁵. Ὁ Καίσαρ ἀπέδειξε ὅτι τίς σέβεται, ὅταν ἀποφάσισε νά ἐπιτρέψει τὴν ἐπιστροφή τοῦ Μαρκέλλου, ἐνός ἀπὸ τοὺς θερμότερους ἀγωνιστές τῶν ἀξιών αὐτῶν¹²⁶. Μέ τὴν πράξη θέβαια αὐτὴ τὸ ἔργο τοῦ Καίσαρα δὲν ὁλοκληρώθηκε καί γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καλεῖται νά συνεχίσει τὴν προσπάθεια τῆς ἀποκατάστασης τῶν φθορῶν, τίς ὁποῖες ὑπέστησαν ἀπὸ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο¹²⁷. Ἡ ἐπιμονή, ὅμως, τοῦ ρήτορα στὴ χρήση τῆς λέξης *unus*¹²⁸, ἡ σχεδὸν μέ πικρία παραδοχὴ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀπὸ μόνο τὸν Καίσαρα ἐξαρτᾶται ἡ τύχη τῶν ἀξιών αὐτῶν: *doleoque, cum res publica immortalis esse debeat, eam in unius mortalis anima*

120. Κατατοπιστικὸ γιὰ τὴν ἀντίληψη τῆς φιλίας στὴ Ρώμη καί τὴν κρίση ποῦ προκάλεσε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τὸ ἄρθρο τοῦ R. Combès, «Cicéron et Matus: «Amitié» et politique à Rome», *REL*, 36 (1958) 176-186, ὅπου, μέ ἀφορμὴ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Matus πρὸς τὸν Κικέρωνα, ἐξετάζεται τὸ θέμα «φιλία καί πολιτικὴ στὴ Ρώμη». Βλ. ἐπίσης P. Jal, *La Guerre Civile à Rome*, σσ. 429-431, γιὰ τὴ σημασία τῆς *amicitia* στὸ ἐσωτερικὸ τῶν παρατάξεων, οἱ ὁποῖες συγκρούσθηκαν κατὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο.

121. *Pro Marc.*, IX, 28-30.

122. *Ibid.*, IV, 10.

123. *Ibid.*, VIII, 23.

124. Πρὸς Νικοκλ., 17.

125. *Pro Marc.*, I, 2-3· VIII, 24. Γιὰ τὴ σημασία καί τὴν ἱστορία τῆς ἔννομιας *auctoritas* βλ. R. Heinze, «Auctoritas», *Hermes*, 60 (1925) 348-366. Γιὰ τὴ *dignitas* E. Rémy, «Le concept cicéronien de la dignitas», *Nova et Vetera* (1922) 129-157· P. Boyancé «Cum dignitate otium» *REA*, 43 (1941) 172-191 (μέ ἀφορμὴ τὴν πολυσυζητημένη φράση τοῦ *Pro Sestio* ἀναφέρεται στὴ σημασία τῆς *dignitas* στὴν πολιτικὴ ὁρολογία).

126. Βλ. K. Büchner, *op. cit.*, σ. 354-355· M. Ruch, *op. cit.*, σσ. 2-4.

127. *Pro Marc.*, I, 2· VIII, 25-26· IX, 27. Ὁ R. E. Smith (*Cicero the statesman*, Cambridge, 1966, σ. 226) παρατηρεῖ ὅτι ὁ Κικέρων ἐλπίζει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὅτι ὁ Καίσαρ θὰ ἀκολουθήσει καί σέ ἄλλα θέματα τίς συμβουλές τῆς Συγκλήτου καί τίς δικές του.

128. *Pro Marc.*, VII, 22· VIII, 23.

*consistere*¹²⁹, τοποθετούν τό θέμα τῶν παραδοσιακῶν ἐννοιῶν τῆς *res publica* στό πλαίσιο τῆς νέας κατάστασης πού ἔχει δημιουργήσει ἡ ἐπικράτηση τοῦ Καίσαρα. Ὁ Κικέρων ὑπενθυμίζει καί πάλι στό μέν Καίσαρα τήν ὑποχρέωση πού ἔχει νά διαφυλάξει τίς σπουδαιότερες ἀρχές τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτεύματος στούς δέ συγκλητικούς τήν ἀνάγκη νά προσαρμοστούν στίς νέες συνθήκες πού ἐπέβαλε ἡ παντοδυναμία τοῦ ἐνός¹³⁰.

Καί ὁ Ἰσοκράτης παρουσιάζει τό Φίλιππο ὡς τό μόνο, ὁ ὁποῖος *χρή... ἐπιχειρεῖν... ἐκείνοις οἷς μηδεῖς ἄν ἄλλος ἐπιχειρήσειε*¹³¹, στό σημεῖο, ὅμως, αὐτό εἶναι ἐμφανεῖς οἱ διαφορές μεταξύ τοῦ ἑλληνικοῦ καί τοῦ λατινικοῦ κειμένου, γιατί στή διαμόρφωση τοῦ τελευταίου βαρύνει ἡ ρωμαϊκή παράδοση.

Ὁ Κικέρων, ἐπομένως, μέ τό λόγο *Pro Marcello* προτείνει στόν Καίσαρα τήν ἠθική τελειοποίηση, ἡ ὁποία θά ὀδηγήσει στή σωστή διακυβέρνηση τῆς πολιτείας σύμφωνα μέ τίς ἀρχές πού προτείνουν ἡ φιλοσοφία, ἡ πολιτική καί ἡ παράδοση.

Ὁ Καῖσαρ μέ τήν πράξη ἐπιείκειας πρὸς τό Μάρκελλο, τή νίκη ἐπὶ τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀπέδειξε ὅτι εἶναι ικανός νά προχωρήσει περισσότερο¹³². Στό δρόμο αὐτό χρειάζεται ἓνα σύμβουλο, ικανό νά συλλάβει τό πρόβλημα καί νά βοηθήσει στήν ἀξιοποίηση τῶν δυνατοτήτων του. Ἡ παραχώρηση πού ἔκανε ὁ Καῖσαρ στή Σύγκλητο καί στό Ρωμαϊκό λαό διευκολύνει τόν Κικέρωνα νά λύσει τό ἠθικό πρόβλημα τῆς συνέπειας στήν πολιτική του¹³³. Ὁ Κικέρων μπορεῖ νά ἐμφανιστεῖ συνεχιστής τῆς πολιτικῆς του, τήν ὁποία διέκοψαν οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι.

129. *Ibid.*, VII, 22.

130. Οἱ ἐρευνητές ἐκλαμβάνουν συνήθως τήν ἐπισήμανση τοῦ Κικέρωνα μόνο ὡς αἰχμή πρὸς τόν Καίσαρα καί ὡς διαπίστωση τῶν κινδύνων, τοὺς ὁποίους ἐνέχει τό γεγονός τῆς παντοδυναμίας του. Βλ. K. Büchner, *op. cit.*, σ. 360.

131. Φίλιππος, 41, *cf. ibid.*, 15.

132. Ἡ συμβολή τῆς χειρονομίας καλῆς θέλησης τοῦ Καίσαρα στήν ἀπόφαση τοῦ Κικέρωνα νά λάβει καί πάλι τό λόγο στή Σύγκλητο ἐπισημαίνεται ἀπό πολλοὺς ἐρευνητές. Ὁ F. Lossmann (*Cicero und Caesar im Jahre 54. Studien zur Theorie und Praxis der römischen Freundschaft, Hermes. Einzelschriften*, Heft 17, Wiesbaden, 1962, σσ. 105-106) σημειώνει ὅτι βοήθησε στήν ἄρση τῆς *verecundia* τοῦ Κικέρωνα: σέ μιά στιγμή, ἡ ὁποία ὑπόσχετα πολλά γιά τή *res publica*, ἀποφασίζει αὐθόρμητα νά μιλήσει, μέ τρόπο βέβαια πού νά μὴν ἐνοχλήσει τόν Καίσαρα. Βλ. ἐπίσης M. Ruch, *op. cit.*, σσ. 24-26· K. Büchner *op. cit.*, σ. 363.

133. Τό θέμα τῆς συνέπειας τοῦ Κικέρωνα στίς ἀρχές καί στήν πολιτική του (τό γενικό πρόβλημα καί ὄχι τό εἰδικό πού θέτει ἡ ἐκφώνηση τοῦ λόγου *Pro Marcello*) ἀποτέλεσε ἄξονα γύρω ἀπὸ τόν ὁποῖο εἶχε γιά πολλά χρόνια στραφεῖ ἡ κριτική τῶν μελετητῶν τῆς ζωῆς του, σέ σημείο, μάλιστα, ὥστε νά παραμεληθοῦν συχνά ἄλλες πτυχές τῆς προσωπικότητος καί κυρίως τοῦ ἔργου του. Κριτική παρουσίαση τῶν σπουδαιότερων ἀπὸ τίς μελέτες αὐτές ἔχει γίνει ἀπὸ τόν Th. Zielinski, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, 4η ἐκδ., Leipzig, 1929, γιά ὅσες γράφτηκαν πρὶν ἀπὸ τό 1895, καί ἀπὸ τοὺς P. Boyancé, «Le problème de Cicéron», *L'information littéraire* (1958) 21-28 καί R. Marache, «Cicéron: l'

Ἡ προσπάθεια τοῦ Κικέρωνα συνίσταται στό νά ἀποδείξει ὅτι διατηρεῖ τήν ιδεολογική του παράδοση καί παραμένει συνεπής στίς πολιτικές καί φιλοσοφικές θέσεις τοῦ παρελθόντος, τίς ὁποῖες ἀπλά προσαρμόζει στίς νέες καταστάσεις καί ἀνάγκες.

Συνεπῆς στή θεωρία πού καταξίωσαν τά ἔργα τοῦ παρελθόντος βασισμένη, ὅπως τό *De Republica*, τό *De Legibus*, τό *De Oratore*, σέ ἑλληνικές θεωρίες, προσαρμοσμένα, ὅμως, στή ρωμαϊκή πραγματικότητα, μπορεῖ νά συνεχίσει τήν ἴδια τακτική καί στήν περίπτωση τῶν θέσεων τοῦ *Pro Marcello*.

Ἡ μεικτή ἐπίσης σύνθεση τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτεύματος ἀπό στοιχεῖα μοναρχικά-ἀριστοκρατικά καί δημοκρατικά¹³⁴, πρόσφερε τή δυνατότητα μεγαλύτερης προβολῆς, ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις, τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου στοιχείου. Τό μοναρχικό στοιχεῖο πρόβαλλε ἤδη στό ἔργο *De Republica*. Μέ ἀφετηρία τήν πλατωνική καί ἀριστοτελική θεωρία ὁ Κικέρων διαπίστωνε τήν ἀνάγκη ὑπαρξῆς ἑνός στοιχείου *praestans et regale*, τό ὁποῖο νά κυριαρχεῖ στό σύνολο τοῦ συστήματος¹³⁵. Ἡ θεωρία περί τῶν *principes*, τῶν ἀνδρῶν, τούς ὁποίους τό κύρος καί τό ἥθος ἐξυψώνει πάνω ἀπό τούς ἄλλους πολῖτες¹³⁶, ἐξελλίσσεται στό *Pro Marcello* σέ μιά θεωρία μέ ἀκόμη ἐντονώτερα τονισμένο τό μοναρχικό στοιχεῖο πού ὅμως γίνεται ἀποδεκτὴ στή συνείδηση τῶν Συγκλητικῶν, γιατί ὁ μονάρχης παρουσιάζεται ὑποχρεωμένος νά κυβερνᾷ σύμφωνα μέ τήν ἀρετή καί νά εἶναι ὑποταγμένος στοὺς νόμους. Ἡ ἐμφάνιση ἔτσι τοῦ Καίσαρα ὡς *princeps* εἶναι εὐκόλη¹³⁷ ἀρκεῖ ὁ μονάρχης νά μὴ φέρεי τά χαρακτηριστικά τοῦ τυράννου¹³⁸. Ὁ Κικέρων ἀποφεύγει νά

homme et l' homme politique», σσ. 1-7 γιά τίς νεώτερες. Βλ. ἐπίσης M. Gelzer, «M. Tullius Cicero (als Politiker)» *RE*, VII A 13 (1939) στήλ. 1008 κέ.

134. Ἐκτός ἀπό τίς παρατηρήσεις τῶν ἐρευνητῶν, αὐτό προκύπτει καί ἀπό τίς θέσεις πού ἀναπτύσσει ὁ Κικέρων στό ἔργο *De Republica* (π.χ. I, 54).

135. *De Republica*, I, 69: *Placet enim esse quiddam in re publica praestans et regale*. I, 60 *regale imperium*. Βλ. P. Grimal, «Aspects de la philosophie» σσ. 241-242. P. Grenade, «Remarques sur la théorie cicéronienne dite du «Principat», *MEFR*, LXII (1940) 56. Ὁ Ed. Meyer (*Caesar's Monarchie und das Principat des Pompeius*, Stuttgart, 1918, 283 κέ.) πιστεύει ὅτι ἡ θεωρία τοῦ *princeps* τοῦ *De Republica* εἶναι μιά θεωρία μοναρχική.

136. Βλ. P. Grimal, *Cicéron*, Paris, Fayard, 1986, σ. 268. P. Grenade, *op. cit.*, σ. 41. J. Béranger, *Principatus. Études de notions et d' histoire politiques dans l' Antiquité gréco-romaine*, Genève, 1973, σ. 144. R. Marache, *op. cit.*, σσ. 5-6. L. Wickert, «Principes und Basileus», *Klio*, 36 (1944) 1-25. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι πολλοὶ ἐρευνητές ὑποστηρίζουν ὅτι στό *principatum* τοῦ Κικέρωνα στηρίχθηκε ἐκεῖνο τοῦ Αὐγούστου. Βλ. A. Oltramare, «La réaction cicéronienne et les débuts du Principat», *REL*, 10 (1932) 58-90, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

137. Ὁ K. Büchner (*op. cit.*, σ. 363) πιστεύει ὅτι ἡ πράξις τῆς ἀπονομῆς χάρης ἀπό τόν Καίσαρα εἶναι τό ὀριακό περιστατικό μεταξὺ τῆς παλαιᾶς καί τῆς νέας *res publica*. Παραγνῶριζει, ὅμως, τό γεγονός ὅτι ἡ ἐξέλιξη εἶναι ἀμφίπλευρη: ἐξέλιξη ὄχι μόνο στήν πολιτική τοῦ Καίσαρα, ἀλλά ἐξέλιξη καί στή σκέψη καί στίς θέσεις τοῦ Κικέρωνα.

138. Ἡ εἰκόνα τοῦ τυράννου στό ἔργο *De Republica*, I, 50 εἶναι χαρακτηριστική τῶν ἀντιλήψεων ὄχι μόνο τοῦ Κικέρωνα, ἀλλά καί τῶν Ῥωμαίων γενικώτερα: *hominem*

χαρακτηρίσει τόν Καίσαρα τύραννο¹³⁹. Στο πρόσωπο του Καίσαρα αναγνωρίζει την ιδιότητα του *tutor*, του *procurator*,¹⁴⁰ ιδιότητα, την οποία, στο έργο *De Oratore*¹⁴¹, απέδιδε στον καλό ύπατο. Αποφεύγει επίσης νά ονομάσει τόν Καίσαρα βασιλέα, καθώς είναι γνωστή ή απέχθεια του ρωμαϊκού λαού γιά τόν τίτλο αυτό¹⁴².

dominandi cupidum aut imperi singularis populo oppresso dominantem, cf. *ibid.*, I, 68- II, 49. Βλ. J. R. Dunkle, «The greek tyrant and roman political invective of the latin Republic», *TAPhA*, 98 (1967) 151, 159 κέ. Από τήν εποχή του Πλάτωνα οι θεωρητικοί έκαναν τή διάκριση μεταξύ «καλού βασιλιά» καί τυράννου (βλ. J. Béranger, *Recherches sur l' aspect idéologique du Principat*, Basel, 1953, σσ. 245-249). Ο Ίσοκράτης στό έργο *Φίλιππος*, 154 συμβουλεύει τόν βασιλέα: Άπαντες σοι χάριν έξουσιν... Μακεδόνες δ' ήν βασιλικώς αλλά μή τυραννικώς αύτών έπιστατής.

139. Γιά τόν Κικέρωνα ή λέξη *tyrannus* σημαίνει *crudelis tyrannus* βλ. J. Béranger, *Principatus*, σ. 54, όπου καί σχετικά χωρία από τούς λόγους καί τήν αλληλογραφία του Κικέρωνα. Μετά τό θάνατο του Καίσαρα καί αφού ο Κικέρων είχε ήδη νωρίτερα άπογοητευθεί από τήν πολιτική του δικτάτορα, γράφει τό γνωστό: *O di boni uiuit tyrannis, tyrannus occidit!* (*Att.*, XIV, 9, 2).

140. *De Republ.* II, 51 ο Κικέρων κάνει τή διάκριση μεταξύ άρχηγού, ό όποίος έχει αύτή τήν ιδιότητα καί του τυράννου *Tarquinius: Sit huic oppositus alter, bonus et sapiens et peritus utilitatis dignitatisque ciuilis, quasi tutor et procurator rei publicae; sic enim appellerit quicumque erit rector et gubernator ciuitatis ... iste est enim qui consilio et opera ciuitatem tueri potest.* cf. *ibid.*, I, 54- ή μοναρχία (*simplex*), τήν όποία θά επέλεγε ο Σκιπίων συγκεντρώνει τό θόρος στην ιδιότητα του μονάρχη ως προστάτη: *occurrit nomen quasi patrum regis*. Βλ. J. Michelfeit, «Der König und sein Gegenbild in Ciceros "Staat"», *Philologus*, 108 (1964) 262-263, 283-287- P. Grenade, *op. cit.*, σ. 49. Ο J. Béranger (*Recherches sur l' aspect idéologique*, σσ. 252-268) μάς βοηθάει νά συμπεράνουμε ότι ή ιδιότητα αποδίδεται έξ ίσου καλά στον *princeps rei publicae* καί στον «καλό βασιλέα», γιατί αποδεικνύει ότι στά άρχαία κείμενα, όταν ό προστάτης ή ό ήγεμών παρουσιάζεται ως αντίπους του *tyrannus* δέν προσδιορίζεται κάποιο συγκεκριμένο είδος πολιτεύματος. Ένδιαφέρουσα επίσης (σ. 257 κέ.) ή παρουσίαση τής έννοιας *tutela rei publicae* καί τής εξέλιξης της. Ο Α. Michel (*Rhétorique et Philosophie*, σσ. 630-631) παρατηρεί ότι ό *princeps* του *De Republica* χρησιμεύει ως *tutor - moderator*, ό όποίος δέν ύποκαθιστά τούς νόμους, αλλά τούς διαφυλάσσει μέ τήν *auctoritas* καί τήν *iustitia* του. Ο K. Büchner, «Der Tyrann und sein Gegenbild in Ciceros "Staat"», *Hermes*, 80 (1952) 354-371 αναφέρειται έκτενώς στην αντίθεση που επιδιώκει ο Κικέρων μέ τήν αντιπαράθεση των έννοιών *tyrannus* καί *tutor - procurator - moderator rei publicae*.

141. III, 3: *a consule, qui quasi parens bonus aut tutor fidelis esse deberet*.

142. Βλ. τά λόγια του ίδιου του Κικέρωνα: *De Republ.*, II, 52, cf. II, 49. Ο J. R. Dunkle (*op. cit.*, σ. 152) αναφέρει ότι ο Κικέρων χρησιμοποιεί τις λατινικές λέξεις *rex, dominus, regnum, dominatio, dominatus, regnare, dominari, regius* καί *regie* καί τις ελληνικής προέλευσης λέξεις *tyrannus, tyrannis, tyrannicus* γιά νά αποδώσει τήν έννοια του «δεσπότη» καί ή λέξη *tyrannus* καθίσταται συνώνυμη τής λέξης *rex*, μέ όλη τήν άρνητική σημασία, τήν όποία είχε προσδώσει στή λέξη ή άνάμνηση του *Tarquinius*. Παραθέτει πολλά χωρία από τό έργο του Κικέρωνα. Βλ. επίσης P. Grenade, *op. cit.*, σ. 52- J. Béranger, *Recherches sur l' aspect*, σ. 243: ή λέξη *rex* ως τίτλος του άρχηγού του κράτους χάθηκε γιά πάντα γιά τούς Ρωμαίους μέ τήν πώση του *Tarquinius*. Πρέπει νά σημειώσουμε ότι ο Κικέρων θεωρεί ότι τά όρια μεταξύ βασιλείας καί τυραννίας είναι πολύ άσαφή, ή μετάβαση από τό ένα καθεστώς στό άλλο πολύ εύκολη καί πιστεύει ότι αύτό είναι ένα από τά μειονεκτήματα του μοναρχικού καθεστώτος (*De Republ.* I, 65). Τονίζει ότι πρέπει

Ἡ εἰκόνα τοῦ «ιδανικοῦ μονάρχη», ἡ ὁποία ἀποτυπώνεται στό ἔργο *Pro Marcello*, ἔχει τό ἴδιο θεωρητικό υπόβαθρο μέ τήν εἰκόνα τοῦ «ιδανικοῦ πολίτη» καί «κυβερνήτη» τῶν ἔργων *De Republica* καί *De Legibus*.

Ἡ βασική ἔννοια τῆς *uirtus* τοῦ ἔργου *Pro Marcello*¹⁴³ ἀνευρίσκεται σχεδόν αὐτοῦσια στά ἔργα πού γράφτηκαν πρὶν ἀπό τήν ἐμφύλια περιπέτεια τῆς Ρώμης¹⁴⁴. Τῇ συνθέτουν καί ἐκεῖ οἱ ἀρετές τῆς *iustitia*, τῆς *sapientia* πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν «ιδανική πολιτεία» καί τόν «ιδανικό ἀρχηγό», ὁ ὁποῖος θά προσφέρει τό *otium*, τήν *pax* καί θά ἐνισχύσει τή *fides*¹⁴⁵. Καί ἐκεῖ ἡ *auctoritas* καί ἡ *dignitas* τοῦ ἐνός ἔχουν τή δυνατότητα νά ἐξασφαλίσουν τήν *auctoritas* τῆς Συγκλήτου¹⁴⁶, ἀπό τό *consilium* ἐπίσης τοῦ ἐνός γεννιέται καί ἀνδρώνεται ἕνας λαός¹⁴⁷, ἀκριβῶς ὅπως ἡ *dignitas consili* τοῦ Καίσαρα¹⁴⁸ δίνει στή Ρώμη τίς ἐλπίδες γιά τήν ἀναγέννησή της. Ἡ ἐξύμνηση κατὰ τόν ἴδιο τρόπο τῆς εἰρήνης στό *Pro Marcello*¹⁴⁹ καί οἱ ἐκτιμήσεις τοῦ Κικέρωνα γιά τό θέμα

νά ἀποτραπεί *ut existat ex rege dominus* (*ibid.*, I, 69). Γιά τήν ἐναλλαγή προστασίας - τυραννίας βλ. J. Béranger, *op. cit.*, σσ. 262-263, 268. Γιά ἕνα Ρωμαῖο πολιτικό ἄνδρα, ἡ κατηγορία ὅτι ἀπέβλεπε στή βασιλεία ἦταν ἀπό τίς σοβαρότερες. Βλ. J. Béranger, *Principatus*, σ. 56· J. R. Dunkle, *op. cit.*, σσ. 158-159· R. Syme, *The Roman revolution*, Oxford Clar. Pr., 1939, σ. 55. Γιά τή θεωρητική ὑπόδομή τῶν θάψεων τοῦ Καίσαρα γιά τή βασιλεία βλ. R. Klein, *Königtum und Königszeit bei Cicero*, Diss., Erlangen, 1962, σ. 52 κέ· J. Carcopino, *Jules César*, Paris, 1968, σ. 553 κέ· G. Walter, *César*, Paris, 1947, σ. 591 κέ.
143. Cf. *supra*.

144. Βλ. *De Republ.*, I, 51- 52: *uirtute uero gubernante rem publicam quid potest esse praeclarior?* Ἀκολουθεῖ ἀπαρίθμηση τῶν ἀναγνωριστικῶν σημείων αὐτοῦ τοῦ τρόπου διακυβέρνησης «διά τῆς ἀρετῆς», ὁ ὁποῖος συμπίπτει σχεδόν ἀπόλυτα μέ τό πρότυπο πού προσφέρει ὁ Ἰσοκράτης στοὺς λόγους - πηγές τοῦ *Pro Marcello* καί κυρίως μέ τήν αὐτοπεριγραφὴ τοῦ Νικοκλῆ στό λόγο πρὸς τοὺς ὑπηκόους του. Βλ. P. Grenade, *op. cit.*, σ. 45· M. Ruch, *op. cit.*, σ. 33· P. M. Valente, *L' éthique stoïcienne chez Cicéron*, Paris, 1956, σσ. 53-72.

145. *De Republ.*, II, 24 (οἱ πρόγονοι Ρωμαῖοι γιά τήν ἐπιλογὴ τοῦ βασιλιά κατάλαβαν ὅτι πρέπει νά ἔχουν ὡς κριτήριο *uirtutem et sapientiam regalem*)· *Ibid.*, 26 (Ὁ Numa ἐνέβαλε στοὺς Ρωμαῖους *amoremaque eis otii et pacis iniecit quibus facillime iustitia et fides conualescit*)· *Ibid.*, 43 (τό *regale genus ciuitatis* ὡς *simplex genus rei publicae* ὀρίζεται ὡς ἐξῆς: *is est autem status et unius perpetua potestate et iustitia uniusque sapientia regatur salus et aequabilitas et otium ciuium*, χαρακτηριστικά τοῦ ἰδανικοῦ βασιλιά, μέ τὰ ὁποῖα κοσμεῖται ἀργότερα ὁ Καίσαρ στό *Pro Marcello*) cf. ἐπίσης *De Legibus*, III, 4 (παρουσιάζεται ἡ ἀρχὴ τῆς βασιλείας: *quod genus imperii primum ad homines iustissimos et sapientissimos deferrebat*) cf. *supra* σημ. 75. Βλ. J. Béranger, *Recherches sur l' aspect*, σ. 247· A. Michel, *op. cit.*, σσ. 621-622. Γιά τίς ἔννοιες *pax* καί *otium* στό ἔργο τοῦ Κικέρωνα καί τή σύνδεσή τους μέ τή *dignitas* βλ. G. Achard, *op. cit.*, σ. 464 κέ· P. Boyancé, «Cum dignitate otium», σ. 172 κέ.

146. *De Republ.*, II, 15- 51, *De Legibus*, III, 28-29. Βλ. P. Grenade, *op. cit.*, σ. 58.

147. *De Republ.*, II, 21 cf. *ibid.*, 51. Βλ. J. Michelfeit, *op. cit.*, σ. 268.

148. *Pro Marc.*, VI, 19.

149. Cf. *supra*. Ἡ E. Rawson (*Cicero. A portrait*, Plymouth, 1975, σ. 219) παρατηρεῖ ὅτι μέ τό λόγο *Pro Marcello* ἡ παλαιά πολιτικὴ τοῦ Κικέρωνα γιά εἰρήνη καί ἐνότητα θρῆκε νέο περιεχόμενο.

τῶν ἐμφυλίων πολέμων¹⁵⁰ ἀπηχοῦν ἀπόψεις του πού εἶχαν διατυπωθεῖ καί στο παρελθόν¹⁵¹. Ἡ ἔννοια ἐπίσης τῆς *gloria*, ὅπως τήν περιγράφει τό ἔργο *Pro Marcello*¹⁵², ταυτίζεται ἀπόλυτα μέ τήν ἀντίληψη πού ἐξέφραζαν τά προηγούμενα ἔργα του¹⁵³. Ὅσο γιά τίς ἀρχές τοῦ *mos maiorum*, σέ αὐτές στηρίχτηκε ὄχι μόνο ἡ δημιουργία τοῦ πολιτεύματος τῆς Ρώμης¹⁵⁴, ἀλλά καί ἡ φιλοσοφία τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς σκέψης· ὁ Κικέρων προσπάθησε πάντα νά προσαρμόσει τίς ἑλληνικές φιλοσοφικές θεωρίες στίς ἀπαιτήσεις τῆς ρωμαϊκῆς παράδοσης¹⁵⁵, αὐτῆς τῆς παράδοσης, τήν ὁποία καλεῖται τώρα ὁ Καῖσαρ νά σεβαστεῖ¹⁵⁶.

Τό ἰδανικό, τέλος πολίτευμα πού θά ἐπέλεγε ὁ Σκιπίων τοῦ *De Republica* εἶναι, ὅπως λέει: *si unum ac simplex probandum <sit>, regium probem*¹⁵⁷, ἂν δέν τόν αἰχμαλωτίζαν καί τά ἄλλα δύο πολιτεύματα, καθένα μέ τά δικά του κύρια πλεονεκτήματα: *ita caritate nos capiunt reges, consilio optimates, libertate populi*¹⁵⁸. Ἀκριβῶς, ὅμως, ὁ συνδυασμός αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν, τά ὁποία συγκινοῦν τόν πρωταγωνιστή τοῦ *De Republica* καί διαμορφώνουν τήν τελική ἐπιλογή του, συνθέτουν καί τήν πρόταση τοῦ Κικέρωνα στο *Pro Marcello*¹⁵⁹.

Ἀλλά, ἐνῶ τό θεωρητικό μέρος τῆς πρότασης παραμένει τό ἴδιο, οἱ διαφορές στοῦ πρακτικοῦ μέρους τῆς ἀλλοιώνουν τήν τελική σύνθεση. Εἶναι γνωστό ὅτι τό *De Republica* καί τό *De Legibus* διαφέρουν ἀπό τά

150. IV, 20· V, 13-15· VIII, 23· X, 31-32.

151. Βλ. τήν Ἀλληλογραφία τῆς ἐποχῆς πρὶν τόν ἐμφύλιο πόλεμο τῆς Ρώμης: ἀγωνία γιά τήν εἰρήνην καί ἀμφιβολίες γιά τίς προθέσεις καί τοῦ Πομπηίου. Βλ. M. Maffii, *Cicerone e il suo dramma politico*, Verona, 1933, σ. 291. Ἀπόρροια αὐτῶν τῶν σκέψεων καί οἱ δισταγμοί του νά ἐπιλέξει στρατόπεδο κατὰ τόν ἐμφύλιο. Κανένας ἀπό τοὺς δύο ἀρχηγούς δέν φαίνονταν ἱκανός νά διασφαλίσῃ τήν εἰρήνην καί τῇ *respublica*. Βλ. O. Seel, *op. cit.*, σ. 187 κέ. Τό 49 π.Χ. σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν Ἀττικό (Att., VII, 14, 3) χαρακτηρίζει καί τήν πῖο ἀδικη εἰρήνην χρησιμότερη ἀπὸ τὴν πῖο δίκαιο ἐμφύλιο πόλεμο, 8λ. P. Jal, *La Guerre Civile*, σ. 461· J. Bayet, *Cicéron, Correspondance*, τ. V, Paris, Belles Lettres, σ. 91 πρβλ. τίς ἐπιστολές Att., IX, 6, 7, Fam., II, 16, 1· IV, 9, 3.

152. Cf. *supra*.

153. *De Republ.*, II, 17· VI, 4 cf. *supra*.

154. *De Republ.*, II, 14.

155. Βλ. P. Grimal, *Cicéron*, Paris, 1986, σ. 268· P. Grenade, *op. cit.*, σσ. 40, 55· M. Rambaud, *Cicéron et l'histoire romaine*, Paris, 1953, σ. 93 κέ. U. Knoche, «Ciceros Verbindung der Lehre vom Naturrecht mit dem römischen Recht und Gesetz», στοῦ *Cicero ein Mensch seiner Zeit* (her. von G. Radke), Berlin, 1968, σ. 54· K. Kumaniecki, «Tradition et apport personnel», σ. 177.

156. Cf. *supra*.

157. I, 54.

158. I, 55 cf. *ibid.*, II, 57: ἐπαναλαμβάνει τήν ἴδια σκέψη καί παρουσιάζει ἕνα τρόπο διακυβέρνησης τῆς πολιτείας, ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπὸ τήν σύνθεση τῶν προϋποθέσεων αὐτῶν, 8λ. J. Michelfeit, *op. cit.*, σ. 268· P. Grenade, *op. cit.*, σ. 51.

159. Cf. *supra*.

αντίστοιχα ελληνικά τους πρότυπα ως προς τό ότι θεωρία καί πράξη συνυπάρχουν σέ αυτά αρμονικά, αφού οί ιδέες αναπτύσσονται μέ σημείο αναφοράς τή ρωμαϊκή ιστορική πραγματικότητα¹⁶⁰. Μπορούμε, επομένως, νά υποστηρίξουμε ότι αυτή ἀκριβώς ή σύνθεση δημιουργεί τίς προϋποθέσεις γιά τούς ἐλλήμους τῶ Κικέρωνα: ἡ θεωρία εἶναι δυνατόν νά προσαρμοστεῖ στίς ἀπαιτήσεις τοῦ πρακτικοῦ μέρους. Ἐπειδὴ τὸ πρακτικό μέρος τῆς σύνθεσης διαφέρει στό *Pro Marcello*, ἀλλάζει ὁλόκληρη ἡ σύνθεση, ἔστω καί ἂν αὐτό δέν γίνεται ἀμέσως αἰσθητό. Ὁ «ιδανικός κυβερνήτης» τοῦ λόγου *Pro Marcello* δέν εἶναι τὸ ὑποθετικό πρόσωπο πού ἀναποκρίνεται στίς προϋποθέσεις τῆς θεωρίας πού ἀναπτύσσεται στό λόγο, ὅπως στό *De Republica*, ὅπου ὁ ιδανικός κυβερνήτης σκιαγραφεῖται χωρίς νά κατανομάζεται, ἀλλά ἓνα συγκεκριμένο ιστορικό πρόσωπο: ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ. Μέ αὐτὴ τὴν ἐπισημάνση γίνεται σαφές ὅτι ἡ θεωρία τῶν *principes* ἔχει ἐξελιχθεῖ στό ἔργο *Pro Marcello*: γίνεται ἐπίσης σαφές ὅτι ἀλλάζει οὐσιωδῶς καί τὸ νόημα, τὸ ὁποῖο ἔχουν οἱ ἐπιδράσεις τῆς περὶ μοναρχίας θεωρίας τοῦ Ἰσοκράτη¹⁶¹ στό ἔργο αὐτό, συγκρινόμενο μέ τὸ νόημα τῶν ἐπιδράσεων τοῦ Ἑλλήνα ρήτορα στὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Κικέρωνα¹⁶². Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιά τὴ θέση τοῦ συμβούλου, τὴν ὁποία ἐπιλέγει ὁ Κικέρων. Τὸ συγγραφικό ἔργο τοῦ παρελθόντος, κυρίως τὰ ἔργα *De Republica* καί *De Legibus*, δημιουργοῦσε τίς προϋποθέσεις γιά

160. Ὁ Κ. Kumaniecki (*op. cit.*, σσ. 171-179) πιστεύει ὅτι ἡ ἰδιομορφία αὐτῆς τοῦ ἔργου τοῦ Κικέρωνα ἀποτελεῖ στοιχεῖο πρωτοτυπίας, τὸ ὁποῖο συμβάλλει στὴν ἐπίτευξη τοῦ ὑψηλοῦ ποιοτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἔργου του. Βλ. ἐπίσης Μ. Rambaud, *Cicéron et l'histoire romaine*, σ. 88 κέ. Ἀντίθετα ὁ R. Marache, (*op. cit.*, σ. 6), ἀναφερόμενος στό *De Republica* ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἔργο εἶναι καθαρὰ θεωρητικό καὶ δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά διακρίνουμε σέ αὐτὸ ὑπαινιγμούς στὴ σύγχρονή του πραγματικότητα. Τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἀποψης αὐτῆς εἶναι ἀδύνατα ἂν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη μας ὅχι μόνο τὴ δυαδικότητα καὶ ἄλλων ἔργων τοῦ Κικέρωνα ἢ τὴν τεκμηρίωση τῶν ἀπόψεων τῶν ἐρευνητῶν πού ὑποστηρίζουν τὴν ἀντίθετη θέση, ἀλλὰ καὶ τὴ γνώμη τοῦ ἴδιου τοῦ Κικέρωνα, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται ἐπιφυλακτικός ἀπέναντι στὸν καθαρὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ πλατωνικοῦ του προτύπου. Ὁ V. Pöschl (*Römische Staat und griechisches Staatsdenken bei Cicero, Untersuchungen zu Ciceros Schrift De Republica*, Darmstadt, 1962) διερευνᾷ τὴ σχέση τῆς περὶ πολιτείας θεωρίας τοῦ Κικέρωνα μέ τίς θεωρίες τῶν Ἑλλήνων. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν κυρίως ὅσα ἀναφέρει γιά τὸν Πολύβιο (σ. 40 κέ.) καὶ τὸν Πλάτωνα (σ. 108 κέ.) ἂν καὶ ὑπερτονίζονται, ἴσως, οἱ ἐλληνικὲς ἐπιδράσεις εἰς βάρος τῆς πρωτοτυπίας τοῦ Κικέρωνα. Στὴν πρωτοτυπία τοῦ Κικέρωνα ἐπιμένουν οἱ P. Boyancé, «Trois citations de Platon chez Cicéron», *Hommages à M. Renard, I, Coll. Latomus*, vol. 101, Bruxelles, 1969, σσ. 126-132 καὶ ὁ P. Krarup, «Quelques remarques sur l'originalité de Cicéron dans ses œuvres politiques», *Mélanges offerts à P. Boyancé*, Éc. Fr. de Rome, 1974, σ. 455-460.

161. Γιά μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς περὶ μοναρχίας θεωρίας τοῦ Ἰσοκράτη βλ. Κ. Bringmann, *Studien zu den politischen Ideen des Isokrates*, Göttingen, 1965, σσ. 103-108· G. Mathieu, *Les idées politiques d'Isocrate*, Paris, 1966, σσ. 131-135.

162. Γιά τίς ἐπιδράσεις αὐτές βλ. S. E. Smethurst, «Cicero and Isocrates», κυρίως σ. 283 κέ.

νά θεωρηθεῖ ὁ Κικέρων πρόσωπο κατάλληλο γιὰ τὴ θέση τοῦ συμβούλου, ὁ ὁποῖος θὰ ὑποδείξει τὴν ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀναμόρφωση τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας, ὁ ὁποῖος θὰ βοηθήσει νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ *res publica constituta*¹⁶³. Τὴ θέση αὐτὴ εἶχαν ἐπίσης καταξιώσει ἡ ρητορεία¹⁶⁴ καὶ ἡ φιλοσοφία¹⁶⁵. Κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς ὁ *σοφός*, ὁ ὁποῖος κατέχει τὴ γνώση τοῦ Καλοῦ καὶ τοῦ Κακοῦ εἶναι ὁ μόνος κατάλληλος νὰ κατευθύνει τὴν πολιτεία, ὡς βασιλεὺς ἢ ὡς σύμβουλος τοῦ βασιλέως¹⁶⁶. Στωϊκοὶ καὶ Ἐπικούρειοι ἐξάλλου εἶχαν δώσει ἤδη τὸ παράδειγμα¹⁶⁷. Σύμφωνα μέ τὴν ἀντίληψη ἐπίσης τῶν Στωϊκῶν ὁ νικημένος ἀριστοκράτης μπορούσε νὰ ὑμνήσει τὴν *clementia* τοῦ νικητῆ χωρὶς νὰ μειωθεῖ ὁ ἴδιος¹⁶⁸.

Ὁ Ἰσοκράτης ἀλλωστε πιστεύει ὅτι ἦταν ἀπολύτως θεμιτὸ τὸ ἐγκώμιο τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν νὰ γίνεται ἐνὼ βρίσκονται στὴ ζωὴ καὶ ἐνώπιόν τους καὶ ὄχι μόνο μετὰ τὸ θάνατό τους¹⁶⁹. Γιὰ τὴν σπουδαιότητα δὲ τῆς προσφορᾶς τοῦ ρήτορα-συμβούλου ὑπάρχουν σαφεῖς ὑπαινιγμοὶ σέ ὅλα τὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀναφέραμε καὶ τὰ ὁποῖα μέ τὴ μορφὴ εἶτε συμβουλευτικῶν λόγων, εἶτε λόγων τοῦ βασιλιᾶ πρὸς τοὺς ὑπηκόους του, εἶτε ἐγκωμίων, εἶτε ἐπικηδείων ἢ ἐπιστολῶν ἔχουν ὡς κοινὸ στόχο τὴν παραίνεση πρὸς αὐτόν, ὁ ὁποῖος ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία¹⁷⁰.

Στὸ παρελθόν ὁ Κικέρων εἶχε συχνὰ ἐπιχειρήσει νὰ συμβουλευθεῖ τὸν Καίσαρα καὶ τὸν ἴδιο τὸν Πομπηῖο¹⁷¹, οἱ συνθῆκες, ὅμως, ἦταν διαφορετικὲς καὶ ἄλλη ἡ θέση του.

163. Βλ. R. Syme, *op. cit.*, σ. 53.

164. Ἐκτός ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ, τὴν ὁποία βρῆκε στὸν Ἰσοκράτη, ὁ ἴδιος ὁ Κικέρων εἶχε καὶ θεωρητικὰ ὑποστηρίξει τὴ θέση αὐτή. Ὁ A. Michel (*op. cit.*, σ. 631) στηριζόμενος στὴ σχέση, τὴν ὁποία ἔχουν τὰ τρία ἔργα *De Oratore*, *De Republica* καὶ *De Legibus*, σχέση πού ἀφορᾶ στὸ περιεχόμενο καὶ στὸ χρόνο συγγραφῆς τους, ἐκφράζει τὴν ἀποψη ὅτι, ὅπως τὸ *De Republica* πού προηγεῖται τοῦ *De Legibus* παρουσιάζει τὴ δικαιοσύνη ὡς ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς πολιτείας καὶ τῶν θεσμῶν, τῶν ὁποίων περιγραφὴ γίνεται στὸ *De Legibus*, ἔτσι καὶ τὸ *De Oratore* πού προηγεῖται τοῦ *De Republica*, παρουσιάζει αὐτόν, ὁ ὁποῖος θὰ διδάξει τὴ δικαιοσύνη: τὸ ρήτορα. Τὰ παραπάνω μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε σαφὴ γνώμη γιὰ τὴ σημασία, τὴν ὁποία ἀπέδιδε ὁ Κικέρων στὴ συμβολὴ τῆς ρητορείας ὡς μέσου διαπαιδαγώγησης καὶ ὡς μέσου διαμόρφωσης τῶν θεσμῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων.

165. Βλ. A. Michel, *op. cit.*, σ. 622.

166. Βλ. P. Boyancé, *Épicure*, Paris, 1969, σ. 51.

167. Βλ. P. Grimal, «Aspects de la philosophie», σσ. 246 κέ., 262-263.

168. Βλ. M. Ruch, *op. cit.*, σ. 32. Ὁ O. Seel, (*op. cit.*, σ. 203 κέ.) στηρίζει τὴν αἰτιολόγηση τῆς στάσης τοῦ Κικέρωνα στὸ γεγονός ὅτι ὁ ρήτορας δὲν ἀποζητοῦσε παρὰ μόνον τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴ *moderatio* τοῦ ἰσχυροῦ Καίσαρα, κάτι πού ὄχι μόνο δὲν τὸν μείωνε, ἀλλὰ καὶ τὸν ἔφερε σὲ πλεονεκτικώτερη θέση ἀπὸ τὸν ἐφήμερο δικτάτορα.

169. *Eύαγ.*, 5. Μὲ αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ δὲν φαίνεται ὑπερβολικὸς ἢ δουλικὸς ὁ ἐνθουσιασμός, τὸν ὁποῖο ἐκφράζει τὸ χωρίο *Pro Marc.*, II, 4.

170. Βλ. Νικοκλ., 10, *Φίλιππος*, 14-17· 18-26-28, *Πρὸς Νικοκλ.*, 8-2, *Eύαγ.*, 78 κέ.

171. Βλ. A. Michel, *op. cit.*, σ. 618.

Ἡ νέα θέση τοῦ Κικέρωνα ἀποτελεῖ ἐπιλογή τοῦ ρήτορα συνειδητῇ. Ἀποφασίζει τὴν ἐκφώνηση τοῦ λόγου χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ ὑπερασπίσει τὸ Μάρκελλο, ἀφοῦ ὁ Καῖσαρ εἶχε συναινέσει ἤδη γιὰ τὴ χάρη. Εἶναι ἐπίσης σαφές ὅτι οἱ συνθήκες διαφέρουν ἀπὸ ἐξέινες τῶν μεταγενέστερων λόγων τοῦ *Pro Ligario* καὶ *Pro Rege Deiotaro*, μέ τούς ὁποίους συχνά συγκρίνουν τὸν *Pro Marcello*¹⁷².

Τό εἶδος τῆς ρητορείας πού ἐπιλέγει (Μεγάλη Ρητορεία) ἐκφράζει τὴ θέση τοῦ Κικέρωνα: ὁ ρήτωρ ἀπευθύνεται στό λαό ὄχι μόνο στὸν ἕνα¹⁷³. Ὁχι στὸν τύραννο, ἀλλὰ στό φωτισμένο μονάρχη καὶ στό λαό του. Ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ρητορεία μπορεῖ νὰ ἀπευθυνθεῖ στό μεγάλο κοινὸ ἀκόμη καὶ σέ ἕνα μοναρχικὸ καθεστῶς. Ἡ ρητορεία ἔστω καὶ ἂν ἔχει χάσει τὴν παλιά της αἴγλη, ὅπως συχνά παραπονεῖται ὁ Κικέρων¹⁷⁴, διατηρεῖ ἀκόμη τὴ δυνατότητα νὰ συντελέσει στὴ βελτίωση τοῦ καθεστώτος τῆς Ρώμης. Ὁ Κικέρων, ὅπως μᾶς βοηθάει νὰ συμπεράνουμε ἢ ἀλληλογραφία του τῆς ἐποχῆς αὐτῆς¹⁷⁵, ἐλπίζει

172. Βλ. γιὰ παράδειγμα T. Petersson, *Cicero. A Biography*, New York, 1963, σσ. 507-551.

173. Βλ. A. Michel, *op. cit.*, σσ. 442, 376 κέ. Γιὰ τὸ εἶδος ρητορικοῦ λόγου, στό ὁποῖο ἀνήκει ὁ λόγος *Pro Marcello*, βλ. M. Ruch, *op. cit.*, σσ. 29-30· K. Büchner, *op. cit.*, σσ. 363-364· G. Kennedy, *The Art of the Rhetoric in the Roman World* (300 B.C. - A.D. 300), Princeton Un. Pr. 1972, σ. 259· M. Y. Fausset, *op. cit.*, σ. 10.

174. Στὸ ἔργο, κυρίως, *Brutus*, II, 7 κέ., XCVI, 329 κέ., τὸ ὁποῖο ἔχει γραφεῖ λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκφώνηση τοῦ *Pro Marcello*. Ὁ K. Kumaniecki (*op. cit.*, σ. 181) παρατηρεῖ τὴ λήψη τοῦ Κικέρωνα, τὸ ἔργο αὐτό, ὄχι μόνο γιὰ τὴ μεγάλη ἐποχὴ τῆς ρητορείας πού ἔφυγε, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ τέλος τῆς δημοκρατίας.

175. Ἀπὸ τίς ἐπιστολές πού γράφτηκαν τὴν περίοδο αὐτῇ, ξεχωρίζουμε τὴ *Fam.*, XIII, 68, 2 (*ad P. Servilium Isauricum*), ὅπου ἐλπίζει ὅτι ὁ Καῖσαρ θά φροντίσει *ut habeamus aliquam rem p.* Ἀξία προσοχῆς ἡ χρῆση τῆς λέξης *aliquam*, ἡ ὁποία δὲν ἀπασχόλησε τοὺς σχολιαστὲς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κικέρωνα. Στὴ σχολιασμένη ἐκδοσὴ τῶν R. Y. Tyrrell - L. C. Purser, *The Correspondance of M. T. Cicero*, vol. IV, Dublin of London, 1918 (ἐπὶαν. Hildesheim, 1969) σ. 429, ὑπάρχει ἡ σημείωση ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ πιθανῶς γράφτηκε στὰ μέσα Σεπτεμβρίου τοῦ 46 π.Χ., γιατί ὁ Κικέρων ἐκφράζει τίς ἴδιες ἐλπίδες πού ἐκφράζονται καὶ στό λόγο *Pro Marcello* γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας (Ὁ Sh. Bailey στὴ δική του ἐκδοσὴ δὲν σχολιάζει τὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ κειμένου). Γιὰ τὴν κατεύθυνση τῆς δικῆς μας ἔρευνας ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐπισήμανση ἀπὸ τὸν M. Rambaud («Le *Pro Marcello*», σ. 53) τῆς συχνῆς χρήσης τῆς λέξης *potestas* σέ πολλὰ γράμματα τοῦ Κικέρωνα, τὰ ὁποῖα ἐπιχειροῦν νὰ χαρακτηρίσουν τὸν Καῖσαρα καὶ τίς ἐξουσίες του. Τὰ γράμματα αὐτὰ ἔχει γράψει ὁ Κικέρων πρὶν ἐκφωνῆσει τὸν *Pro Marcello*. Γιὰ τίς σχέσεις Καῖσαρα - Κικέρωνα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μέ σημεῖο ἀναφοράς τὴν ἀλληλογραφία κυρίως τοῦ τελευταίου καὶ τὰ γεγονότα πού συνδέονται μέ αὐτὴ βλ. F. R. Cowell, *Cicero and the Roman Republic*, London, 1948, σ. 201· O. Leggewie, «*Clementia Caesaris*», *Gymnasium*, 65 (1958) 28 κέ. (ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα τῆς *clementia* τοῦ Καίσαρα καὶ τίς σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν). Τίς ἐλπίδες τοῦ Κικέρωνα ἐκφράζει ἐπίσης μέ σαφῆ τρόπο ἡ ἐπιστολὴ, ἡ ὁποία περιγράφει τὴν ἀπονομή χάρης στό Μάρκελλο (*Fam.*, IV, 4, 3): *ita mihi pulcher hic dies uisus est ut speciem aliquam uidere quae reuiuiscens rei publicae*. Ἡ ἐκφραση βέβαια *speciem aliquam ... reuiuiscens rei publicae* δὲν ἐπιτρέπει νὰ καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι ὁ Κικέρων περίμενε πλήρη ἀποκατάσταση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος.

άκομη ότι ο Καίσαρ μπορεί νά σώσει τή Ρώμη¹⁷⁶ καί ἡ ἐλπίδα αὐτή ἀποδεικνύεται ἱκανή νά ἀπαλείψει καί τούς τελευταίους δισταγμούς του¹⁷⁷.

Ἡ, ἔστω ὑπό προϋποθέσεις, θετική θέση γιά τίς πιθανότητες ἀναγέννησης τῆς Ρώμης ὑπαγορεύει τήν ἄλλη θέση: τήν ἔνταξη ὑπό τή μορφή τοῦ ρήτορα-συμβούλου στό καθεστώς καί στό πλευρό τοῦ Καίσαρα-μονάρχη.

176. Ὅταν ἀργότερα ὁ Κικέρων χάνει τίς ἐλπίδες του, τά συναισθήματα καί οἱ κρίσεις του γιά τόν Καίσαρα ἀλλάζουν. Ἡ ἀλληλογραφία του καί οἱ *Φιλιππικοί* ἔχουν ἀποτυπώσει τήν ὀργή καί τήν πικρία τοῦ Κικέρωνα. Γιά τά ἔργα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς βλ. H. Frisch, *Cicero's fight for the Republic. The historical background of Cicero's Philippics*, Copenhagen, 1946, σ. 42 κέ.

177. Οἱ C. Nikolet καί A. Michel (*Cicéron*, σ. 78) πιστεύουν ἀντίθετα ὅτι τό συμπέρασμα πού συνάγεται ἀπό τήν ἀλληλογραφία τοῦ Κικέρωνα, τήν ἐποχή πού ἐκφωνεῖται ὁ λόγος, εἶναι ὅτι ὁ ρήτορας δέν πίστευε καθόλου στή δυνατότητα νά ἐπιτύχει μεταστροφή τοῦ Καίσαρα. Παρατηροῦμε ὅτι στό συμπέρασμα αὐτό καταλήγουμε, ἂν ὑπό τόν ὅρο «μεταστροφή» ἐννοήσουμε τήν ἀποκατάσταση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος στήν παλαιά του μορφή. Ὅπως, ὅμως, προσπαθήσαμε νά δείξουμε, δέν εἶναι αὐτός ὁ στόχος τοῦ Κικέρωνα.

RÉSUMÉ

Hélène Caramalengou, *Le discours Pro Marcello et la place de Cicéron dans la monarchie de César.*

Dans cet article nous examinons les raisons pour lesquelles Cicéron a prononcé le discours *Pro Marcello*. Nous essayons de prouver que Cicéron initie par ce discours son nouveau rôle dans la cité: le rôle de l' orateur - conseiller qui propose à César ce que peut être un monarque éclairé gouvernant selon la philosophie, la politique et la tradition romaine. Cicéron essaie de retrouver sa place dans la monarchie de César. Cette place n' est plus celle d' un homme politique. Ne pouvant être le consulaire comme homme politique il va l' être comme orateur. Il se réfère aux traditions romaines, à certaines valeurs philosophiques mais son originalité consiste à ajouter à sa proposition des arguments issus du domaine de l' éloquence et aussi à s' affirmer comme orateur digne de conseiller le roi. Il prend comme model Isocrate. Le discours *Pro Marcello* présente des ressemblances remarquables avec les discours *Πρός Νικοκλέα*, *Νικοκλής*, *Φίλιππος* et *Εὐαγόρας*.

Les conclusions de l' étude s' appuient sur l' analyse des concepts fondamentaux proposés par Cicéron à César. Ces derniers appartiennent à la fois au trois composantes de la proposition de Cicéron (philosophie, politique-rétorique, tradition romaine). Par la mise en valeur de la philosophie, de la rhétorique et de la tradition romaine Cicéron résout aussi les deux problèmes capitaux que soulevait l' énonciation de son discours: le problème de l' acceptation favorable de sa proposition par son auditoire diversifié (César - sénateurs romains) et le problème de la conséquence idéologique de Cicéron lui-même, symbole des institutions républicaines de Rome, qui se présente maintenant comme défenseur de la monarchie de César.

Nous concluons que dans le discours *Pro Marcello* l' éloquence se présente comme capable de contribuer à l' amélioration d' un régime monarchique. Les espoirs de Cicéron dans ce domaine se révèlent aptes à justifier sa place comme orateur - conseiller dans le régime et aux côtés du César - monarque.